

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

**ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ СПРАВЕДЛИВОГО СТАВЛЕННЯ
У ВЗАЄМИНАХ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 610 групи

денної форми навчання

Спеціальності 013 «Початкова освіта»

Тудосе Валентина Валеріївна

Керівник: доктор. психол. наук,

проф. Іванчук Марія Георгіївна

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № ___ від _____*

Зав.кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

АНОТАЦІЯ

Тудосе В.В. «Особливості виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку». Рукопис.

Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 013 Початкова освіта. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2023. – 71 с.

Кваліфікаційна робота другого (магістерського) рівня вищої освіти – за спеціальністю 13.00.01. «Початкова освіта» присвячена вивченню актуальної проблеми виховання – справедливого ставлення у взаєминах дітей молодшого шкільного віку.

Проаналізовано наукові виміри сутності та змісту поняття «справедливість», розкрито специфіку розвитку уявлень про справедливість, як моральну чесноту, в зростаючої особистості й справедливого ставлення до себе та інших у площині взаємин шкільної спільноти.

За результатами емпіричного дослідження обґрунтовано: важливість ціннісно-діалогічного підходу у вихованні справедливого ставлення у взаєминах дітей; необхідність підвищення потенціалу виховання справедливості у практиці сучасної школи, а саме: використання інноваційних форм роботи на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ», змістом якого передбачено організація проблемно-рольових ігор, міні-дослідження, проведення тренінгів, що сприяє поглибленню знань про справедливість як моральну чесноту, утвердженню моральних переконань, почуття власної гідності.

Ключові слова: Справедливість, справедливе ставлення, моральна чеснота, взаємини, шкільна спільнота, ціннісно-діалогічний підхід.

ABSTRACT

Tudose V.V. "Peculiarities of education of a fair attitude in the relationships of students of primary school age." - Manuscript. Master's thesis for obtaining a master's degree in the specialty 013 Primary education. - Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. - Chernivtsi, 2023. - 71 p.

Qualification work of the second (master's) level of higher education – by specialty 13.00.01. "Primary Education" is dedicated to the study of the actual problem of education - fair treatment in relationships among children of primary school age. The scientific dimensions of the content and essence of the concept of "justice" were analyzed, the specifics of the development of ideas about justice as a moral virtue in a growing personality and a fair attitude towards oneself and others in the plane of school community relations were revealed.

Based on the results of the empirical research, the following are substantiated: the importance of a value-dialogic approach in the education of a fair attitude in children's relationships; the need to increase the potential of justice education in the practice of modern schools, namely: the use of innovative forms of work in the lessons of the integrated course "I explore the world", the content of which provides for the organization of problem-based role-playing games, mini-research, conducting trainings, which contributes to the deepening of knowledge about justice as moral virtue, the affirmation of moral convictions, a sense of self-worth.

Key words: Justice, fair treatment, moral virtue, relationships, school community, value-dialogic approach.

Підтверджую:

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Тудосе В.В..
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРАВЕДЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ВЗАЄМИНАХ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	8
1.1. Сутність і зміст поняття «справедливість» у науковому вимірі	8
1.2. Розвиток уявлень у зростаючої особистості про справедливість, як моральну чесноту.....	16
1.3. Конструкт справедливого ставлення у площині взаємин шкільної спільноти.....	24
Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ II. ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ШЛЯХІВ ПІДВИЩЕННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ВИХОВАННЯ СПРАВЕДЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ВЗАЄМИНАХ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	36
2.1. Діагностика справедливого ставлення у взаєминах спільноти класу.....	36
2.1.1. Характеристика методичного інструментарію дослідження	37
2.1.2. Виявлення рівня сформованості справедливості в учнів.....	43
2.2. Шляхи підвищення потенціалу виховання справедливості, справедливого ставлення у взаєминах учнів	49
2.2.1. Ціннісно-діалогічний підхід у вихованні справедливості у взаєминах учнів шкільної спільноти	49
2.2.2. Виховний потенціал змісту інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у розвитку моральних цінностей: справедливості, справедливого ставлення у взаєминах учнів початкових класів.....	53
Висновки до другого розділу.....	70
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. У складний час сьогодення в Україні (зумовлений вторгненням 24 лютого 2022 року РФ на українські землі) освітній процес є особливо уразливий. Воєнні події, повітряні тривоги, втрати рідних і близьких, зруйновані рідні домівки і школи, зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, виїзди частини жителів України за кордон – такі та інші життєві ситуації, які зумовлюють необхідність взаємодії, яка ґрунтується на принципах справедливості і утворює *справедливість*, як важливу моральну категорію.

Справедливість – це одночасно і моральна, і правова категорія, один із механізмів збереження людської гідності, заснована на такому правилі моральності: «не роби іншому те, чого не бажаєш собі» та принципі *справедливості*, який передбачає повагу до прав і гідності людини.

Високе *почуття справедливості* стимулює, спрямовує поведінку людини і обумовлює активну її участь у суспільному житті, в боротьбі із злочинністю й іншими негативними явищами, на здійснення високих ідеалів, сприяє вихованню *справедливого ставлення до себе та інших*.

Відповідно до Закону України «Про освіту» 2017р. учасники освітнього процесу мають право на *справедливе* та об'єктивне навчання, виховання і розвиток. Разом з тим зосереджується увага на доцільності у педагогічній діяльності учителю-вихователю своїм особистим прикладом утверджувати повагу до моральних і суспільних цінностей: *справедливості*, правдивості, етики, гуманізму професійної честі, тощо.

Необхідність вивчення структури, змісту, механізмів виховання *справедливості*, її значення у формуванні позитивних взаємин у шкільній спільноті вимагає практика шкільної освіти сьогодення і не тільки.

Розвитку *справедливості* у різні часи існування людства належну увагу завжди приділяли філософи, мислителі різних епох (Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, Г. Сковорода), дослідники психолого-педагогічної науки

(Г.Костюк, І.Бех, І.Булах, В.Сухомлинський, О.Скрипченко та ін.) представники етики (О. Вишневський, Г. Васянович) та вчені інших галузей наук.

Справедливість має чудову властивість відкривати дитині очі і серце на красу, зазначає у своєму актуальному доробку «Поради вчителю» В.Сухомлинський. Справедливість – це моральна чеснота, яка є основою прояву Справедливого ставлення до себе та інших.

Вище зазначене підтверджує значущість означеної проблеми, що й обумовило вибір *теми нашого магістерського дослідження «Особливості виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку»*.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування сутності справедливості як моральної чесноти й емпіричне дослідження особливостей та шляхів підвищення потенціалу виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Розкрити сутність поняття справедливості як моральної чесноти особистості у дослідженнях учених.
2. Проаналізувати специфіку розвитку справедливості й справедливого ставлення у зростаючої особистості.
3. Емпірично дослідити особливості прояву справедливого ставлення до себе та інших у площині взаємин шкільної спільноти.
4. Обґрунтувати методичні засади підвищення потенціалу виховання справедливості, як моральної чесноти, на уроках «Я досліджую світ».

Об'єкт дослідження – процес виховання моральних цінностей особистості – справедливості, справедливого ставлення в учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – особливості виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку.

Методи дослідження: аналіз, порівняння, узагальнення наукових положень філософської, психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження – *теоретичні*; спостереження, бесіда, моделювання ситуацій, опитування, комплекс методики діагностування, спрямованого на виявлення рівня розуміння справедливості як моральної чесноти, комунікативної взаємодії у шкільній спільноті – *емпіричні* методи та методики; *констатувальний етап* педагогічного дослідження й метод математичної обробки його результатів;

Дослідження здійснювалось упродовж 2022 – 2023рр. Базою дослідження стали учні 1-4 класів (загальна кількість 122 особи) та 16 учителів Станівецького ліцею (с. Станівці Чернівецький район Чернівецька область).

Практичне значення дослідження полягає в доборі методик діагностування рівня розуміння важливості й дотримання справедливості у взаєминах учнів молодшого шкільного віку; розробленні порад учителю, щодо виховання справедливого ставлення у взаєминах шкільної спільноти, моделюванні уроків й фрагментів уроку інтегрованого курсу «Я досліджую світ» та іншого практичного методичного доробку (завдань, ситуацій, бесід) у контексті предмету дослідження, які можуть використовуватись у безпосередній практичній діяльності вчителя сучасної початкової школи, а також здобувачами вищої освіти на етапі їх професійної підготовки як майбутніх учителів початкових класів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, результати дослідження магістерської роботи обговорювалися та отримали схвалення на методичному об'єднанні вчителів початкової школи Станівецького ліцею (с. Станівці Чернівецький район Чернівецька область), а також на студентській науково-практичній конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (2023р.).

Структура та обсяг магістерської роботи. Вступ. Два розділи (з відповідними підрозділами), список використаних джерел. Загальний обсяг роботи - 105 сторінки. Робота містить таблиці, додатки .

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРАВЕДЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ВЗАЄМИНАХ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Відповідно до завдань дослідження у першому розділі нашої магістерської роботи розкрито теоретичні засади проблеми моральних чеснот, сутність та зміст основних понять: «справедливість», «справедливе ставлення» «взаємини», «взаємини дітей молодшого шкільного віку», «взаємини шкільної спільноти (спільноти класу)» у наукових вимірах.

1.1. Сутність і зміст поняття «справедливість» у науковому вимірі

Для розуміння сутності означеної проблеми та подальшого дослідження основних положень, передбачених завданнями магістерської роботи, нами здійснювалась наукова розвідка щодо трактування вчених ключового поняття «справедливість», його змісту у словниках, дослідження науковців та ін.

За результатами цього виду нашого наукового дослідження з'ясовано, що проблема виховання справедливості сьогодні набуває особливої актуальності у дослідженнях різних галузей наукового знання. За результатами опрацьованих джерел, наукової літератури виявлено, що термін «справедливість» походить від слов'янського у перекладі «правий»[35].

У сучасній українській мові (з позицій наукового дослідження) поняття «справедливість» має різні значення, зокрема як: «властивість особистості; неупереджене ставлення до кого чи чого-небудь; як якість особистості, що відповідає морально-етичним і правовим нормам суспільства» [16, с. 382].

Справедливість – це одна з основних категорій етики. З позицій етики як науки зосереджується увага на моральний аспект цього поняття, зокрема моральний вибір. У цьому контексті дослідник Г. Васянович розглядає справедливість як одну зі складових моральності [15], а з точки зору В.Горбатенка справедливість розглядається при дотриманні обов'язку і відповідальності як соціально-правова цінність [25].

Уявлення про справедливість, пов'язані суспільним устроєм, має вплив на них і культура, що і підтверджує аналіз даної проблеми вченими у різні історичні періоди. Так, питання справедливості досліджували ще в античній філософії – Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель та ін. Саме в Платона та Аристотеля, це стало основою для досліджень у подальші періоди [32]. У філософських концепціях Платона, Аристотеля обґрунтована соціальна природа справедливості. Завдяки дотриманню її моральних принципів відбувається регулювання взаємин у суспільстві, дотримання норм моралі, справедливого ставлення один до одного [1, 2]. У концепції філософів Давньої Греції щодо справедливості розкривається психологічний зміст цього поняття. У центрі уваги опинилася чеснота, носієм якої є людина – суб'єкт пізнання моральних цінностей, здійснення моральних вчинків, вибудови взаємин з навколишніми. Так, Платон зазначає, що справедливість, починається з наведення порядку у власній душі, бо саме внутрішнє визначає зовнішнє. Філософ трактує справедливість як чесноту, яка регулює всі сфери життєдіяльності людини й суспільства [1].

Справедливість, за трактуванням Аристотеля – «це чеснота, завдяки якій кожен володіє тим, що йому належить, відповідно закону, а несправедливість – зло, через яке люди зазіхають на те, що їм не належить і роблять усупереч закону" [2, с. 33]. Великий мислитель зазначає: «справедливість дозволяє регулювати взаємини між людьми і водночас є якістю, завдяки якій досягається загальне благо» [2]. У широкому розумінні він розглядає «справедливість як процес дотримання людьми норм моралі, добродійного ставлення один до одного й стверджує, що справедливість у взаєминах між людьми має ґрунтуватися на ідеї рівності, бо несправедливість – це нерівність, а добродійність, яка виявляється у конкретних вчинках, поведінці людини, спрямовується на іншого й визначається як справедливе ставлення до нього» [2, с. 33]. Справедливість, за вченням Аристотеля, дозволяє регулювати взаємини між людьми і водночас є якістю, завдяки якій досягається загальне благо. Розроблена ним класифікація видів справедливості (зрівняльної та

розподільчої) та їх характеристика демонструє соціальну феноменологію даного явища.

Платон категорію справедливості визначав як найвищу чесноту в державі. Розглядаючи поняття справедливості, Демокрит в один смисловий ряд ставить і щастя. За його вченням «нещасною є людина, яка вчиняє несправедливо, навіть порівняно з жертвою несправедливості» [32, с. 96]. У змісті справедливості відображається об'єктивне те, що не суперечить природі, тоді як несправедливість є штучним утворенням.

Учені-дослідники, зокрема філософи визначають сутність, зміст справедливості поряд, в єдності з іншими поняттями. Зокрема, Гесіод розглядав справедливість у єдності з працею, яка визначалися як всезагальна вимога, моральний імператив, основа правильної поведінки людини, найважливіший засіб досягнення гармонії в соціальних стосунках, побудованих на принципі взаємної вигоди.

Проблему справедливості у Середньовіччі досліджували Аврелій Августин, Тома Аквінський, які визначали цей феномен як моральну цінність. Так, Ф. Аквінський стверджував, що справедливість як цінність, є складовою моральної сфери людини і вдосконалюється через усвідомлення важливості дотримання релігійних постулат [32]. А філософ Аврелій Августин справедливість поєднував із такими якостями людини, як воля, знання, діяльність. Він вважав, що дотримання справедливості вимагає від людини вольових зусиль і відповідних моральних якостей, а людина в житті може бути справедливою лише тоді, коли вона є справедливою за своїми внутрішніми якостями.

Чимало мислителів епохи Відродження, Нового часу прагнули розкрити психологічний зміст справедливості. Досліджуючи категорію справедливості вони поєднували також, як і філософ Аврелій Августин, з поняттями «щастя», «воля», «обов'язок», «совість» та ін..

На справедливості ґрунтувалася державотворча діяльність князів Київської Русі. Так, у "Повчанні" Володимира Мономаха віднаходимо ідею

справедливості, яка трактується в контексті благочестивості. При цьому зазначається, що людина має керувати своїми потребами, емоціями, помислами.

Розуміння справедливості в українській філософії започаткував Г. Сковорода. За його вченням "Справедливість – це чеснота, яка кожному віддає його право", яка охоплює й духовні основи суспільного життя та людські чесноти: шанобливість, правдивість, вдячність, щедрість, привітність [66]. Аналіз проблеми справедливості в історії соціально-філософської думки доводить, що справедливість пов'язують з людськими якостями, зокрема з внутрішньою сутністю людини, її здатністю діяти відповідно до належного.

Актуальність і значущість проблеми справедливості наприкінці ХІХ – початку ХХ століття зумовило пробудження національної свідомості українського народу. А кінець ХХ століття знаменувався значною кількістю концепцій справедливості.

Сучасний європейський досвід свідчить, що ідею справедливості можна реалізувати, з одного боку, за умов поєднання зусиль держави і громадянського суспільства, а з іншого, якщо людина відчуватиме себе суб'єктом справедливої діяльності.

У сучасній філософській думці існують різні підходи до інтерпретації поняття справедливості. Так, в Європейському словнику філософії справедливість трактується у трьох значеннях: у *когнітивному* - означає правильний, точний, справжній; у *контексті моралі* - це поняття стосується добродісної людини, яка орієнтована на добро "як загальноприйнятий моральний критерій на протипагу моральному злу"; у *площині справедливого розподілу матеріальних благ* [81, с. 350].

Узагальнюючи дослідження проблеми справедливості в європейській та українській філософській думці родимо такий висновок:

Справедливість – це чеснота людини, смисл її життя і підґрунтя існування держави й суспільства, а також загальний критерій рівня розвитку людини і суспільства, їхньої досконалості.

Узагальнюючи результати досліджень у філософії як науці приходимо до висновку, що поняття справедливості має різне змістове наповнення, але разом з тим розглядається як:

- *морально-етична чеснота людини, яка виявляється у справедливому ставленні до інших, у взаємодії, у створенні умов для реалізації як своїх здібностей, так і здібностей інших;*

- *почуття, що спонукає діяти в інтересах людей, зокрема, правильно розподіляти між ними заслужені винагороди і покарання за результати їх діяльності, а також не допускає егоїстичних проявів особистості.*

- *важливий механізм ствердження істини;*

У площині психологічних досліджень, *справедливість* розглядається: як необхідна умова морально-етичного розвитку особистості (І.Д. Бех); Цінними є і твердження А.Х. Маслоу, щодо проявів *справедливості* особистості у моральних виявах. *Складовою моральності справедливості є емоційне переживання несправедливості у міжособистісних і соціальних взаємодіях, а також ціннісне ставлення до іншого, що сприяє самореалізації людини та її особистісного зростання .*

З точки зору вченого педагога-психолога І.Д. Бека, *справедливість, яка є базовою рисою справедливого ставлення до себе та інших* належить до духовних цінностей. [4].

Щодо аналізу проблеми справедливості у педагогічному розрізі, то достойне місце належить і педагогічній науці. Так, на переконання Я. Коменського, засновника такої науки як педагогіка, «вчитель має прагнути розвивати в учнів справедливе ставлення до іншого» [48, с. 132]. Послідовник Я. Коменського, Й.Г. Песталоцці обґрунтував необхідність формування у вихованців морального обов'язку, права, справедливості, при цьому надаючи великого значення особистому прикладу вчителя. Значимим є учіння К.Д. Ушинського щодо феномена справедливості у педагогічній діяльності вчителя, у становленні його взаємин з учнями [77]. Проблема виховання в учнів почуття справедливості розглядається вченими і через моральний зразок

ставлення до них учителя. У цьому контексті справедливість вважається інструментом досягнення злагоди у взаєминах учнів, тобто між дітьми всередині учнівської групи, класу, сьогодні трактуємо шкільної спільноти та вчителя з учнями. А власне, справедливе ставлення до іншого є компонентом морально - спрямованої діяльності.

Значного подальшого розвитку проблема *справедливості* набула і у вітчизняній науці. Великий педагог, дослідник, учитель-практик В.Сухомлинський вважав, що основою довіри дитини до вчителя є саме справедливість. Вчений доводить, що добро і справедливість учителя повинні співвідноситися з його вимогливістю й об'єктивністю [70]. Прояв істинної справедливості, наголошував Василь Олександрович, «ґрунтується на знанні внутрішнього світу кожного учня, сприяє встановленню духовної єдності між педагогом і вихованцем, спонукає співіснувати їх в одній системі моральних координат» [70, с. 184].

Проблему виховання справедливості в учнів віднаходимо у працях О. Вишневського. На думку дослідника виховання почуття справедливості ґрунтується на вірі в правду. А сучасний дослідник Г. Васянович застосував уперше термін *«педагогічна справедливість»* і визначив його як «неупереджене, об'єктивне ставлення педагога до учнів, яке ґрунтується на любові та повазі до вихованців, абстраговане від особистісних симпатій чи антипатій» [14, с. 128].

Результати досліджень учених переконують, що завдяки почуттю справедливості особистість усвідомлює результат впливу своїх вчинків на інших людей і це дає можливість не ображати іншого, тому що власні почуття суб'єкта ототожнюються з почуттями іншої людини [40].

У психолого-педагогічному вимірі справедливість розглядається як моральна якість, яка формується в процесі виховання; як моральна цінність педагога, наявність якої дозволяє неупереджено ставитися до учнів, конструктивно взаємодіяти з ними, ефективно здійснювати педагогічну діяльність; як справедливість у міжособистісній взаємодії, як налагодження

взаємин через дотримання встановлених норм. Досягнення справедливості розглядається і у спілкуванні людини з іншими [75].

Отож, Справедливість - це головна чеснота, довкола якої рухаються інші чесноти і має свою важливість і специфіку прояву у міжособистісній взаємодії в освітньому процесі, що нами і розкривається у наступних підрозділах. Людина, що вступає на шлях праведності, шукає справедливості у своїй душі. Справедливість у цьому разі виступає як внутрішній регулятор її вчинків, як прагнення до добра та істини, як здійснення свого власного "Я", від якого залежить існування справедливості, але не тому, що так проголошує закон, а тому, що так наказує совість.

Розглянемо, а що таке несправедливість, які є якості несправедливої людини. За дослідженнями учених характеристиками несправедливості є брак здатності розуміти, правильно судити про інших, об'єктивно оцінювати в інших людях їхні якості. Така особистість недостатньо уважна, натомість у неї наявна упередженість щодо інших людей [4].

Справедливість виявляється найелементарнішою потребою, властивою людині незалежно від її особистісного розвитку й суспільних умов, у яких вона перебуває. Разом з тим, зазначає Романо Гуардіні «справедливість це не тільки моральне право людини: вимагати щодо себе прояву цього почуття, але це також її обов'язок: бути самій справедливою до інших. Та до поки людина не навчиться любити та поважати ближнього свого як самого себе, вона буде залишатися у полоні неправди і несправедливості, буде втягуватися у боротьбу справедливої віддачі, що буде провокувати чергову несправедливість. А така боротьба нашою індивіда перейти межу, викликаючи бажання помститися, що вже є несправедливим, тому що перевищує міру прав людини» [61, с. 83].

«Той, хто бажає за будь яку ціну помститися ніколи не встановить справедливості. В той час, коли розпочинається зведення рахунків з неправдою, сама неправда пробуджується у власному серці і, відтак – творить чергову несправедливість. І лише тоді, коли людина переможе себе та постане вище цієї

невиправданої боротьби – вона зможе звільнитися від переслідування страху перед несправедливістю» [61, с. 98].

Отож, на нашу думку, правдивою, справедливою є лише та особа, яка шукає дещо більше за просту справедливість. Справедливість, яка стосується перш за все морального досвіду, яка є морально-етичною категорією передбачає вимірність цієї категорії, коли вона не передбачена законом? На це запитання, що є критерієм справедливості, єдиним виміром може стати об'єктивна правда, що не залежить від симпатій чи антипатій, тому що, будь-які соціальні явища проходять через розум і почуття людей, всі протиріччя вирішуються через моральні вчинки, розв'язання багатьох загально соціальних проблем залежить від величі морального духу людини.

Отож, протягом багатьох століть «справедливість» постає найактуальнішою категорією філософії, етики, теології, права, соціології, лінгвістики, психології – предметом вивчення не тільки теоретичного, а й прикладного характеру. Кожна епоха та культура породжують свої уявлення про джерела, критерії та зміст поняття справедливості – ставлення людини до справедливості еволюціонує разом із розвитком суспільства.

Підсумовуючи результати наукової розвідки щодо проблеми справедливості у дослідженнях науковців різних галузей, стверджуємо, що справедливість є моральною чеснотою людини, обов'язковою умовою її морального існування. Завдяки справедливості людина усвідомлює, за що вона отримує той чи інший стимул до кращої діяльності, зокрема заслужену винагороду, чи певне стягнення у тій чи іншій формі.

У процесі справедливого ставлення до іншої людини утверджується її цінність, що відкриває можливості для особистісного зростання та реалізації потенційних можливостей. Притаманність її особистості, є ознакою мудрості людини, здатності оцінити зміст ситуації та діяти у відповідності до неї, саме так як найвища моральна цінність, розглядається і у народній концепції.

1.2. Розвиток уявлень у зростаючої особистості про справедливість, як моральну чесноту

Здатність людини до самоусвідомлення себе як особистості, є одним з головних критеріїв моральної свідомості, яка виступає у ній (свідомості) як регулятор важливих ціннісно-сміслових ідей та уявлень. Ця здатність особистості розвивається упродовж життєдіяльності людини. Важливою якістю індивіда, компонентом духовного розвитку особистості є справедливість як моральна чеснота, якість, властивість особистості. Спрямованість усіх розумових, емоційно-почуттєвих, морально-духовних й вольових якостей людини визначає справедливість, яка проявляється у взаєминах, спілкуванні у процесі суб'єкт- суб'єктної взаємодії.

Справедливість визначає ставлення до себе та інших і тому людина має впродовж усього життя підтримувати розвивати своє почуття справедливості, інакше брак цієї властивості є причиною негативних виявів. Як свідчить науковий доробок з проблеми, що є предметом нашого дослідження, справедливість формується у процесі виховання, зростання і становлення особистості [47].

Саме шкільний вік є сприятливим для розвитку такого новоутворення особистості як справедливість. У взаєминах зі шкільною спільнотою школяр вносить справедливість у своє найближче оточення однокласників, відстоює її під час різних видів діяльності, захищаючи власні права та інтереси однолітків і цим самим є прикладом для наслідування іншим висувати і втілювати в життя власні цілі, потреби, домагання, бажання, інтереси та почуття тощо[48].

У педагогічній та віковій психології категорія *справедливості* актуалізувалася вченими в контексті дослідження проблеми навчання і виховання зростаючої особистості. Так, свого часу Г.Костюк акцентував увагу на психології *справедливості* оцінювання вчителем не лише рівня навчальних досягнень, а й духовному розвитку. Про значення *справедливого* ставлення вчителя для розвитку зростаючої особистості розроблена концепція І. Беха. Розуміння дітьми моральних понять та їх прояв у взаєминах розкрито О.

Скрипченком та Р. Павелківим й ін. Прояв справедливості у міжособистісних взаєминах підтверджує здатність індивіда та його прагнення домагатися справедливості у процесі того чи іншого виду діяльності. Справедлива особистість відверто висловлюється, уміє бачити і розуміти почуття іншої людини.

Вчені виокремлюють причини несправедливості у міжособистісних взаєминах, зокрема шкільної спільноти. Ними є, насамперед, недостатнє знання себе, або як кажуть у психології помилкові уявлення про своє «Я». Іншими причинами появи несправедливості є і недостатнє переконання у тому, що ти дієш справедливо, правильно, а також страх бути осміяним тими з ким навчаєшся, граєшся чи спілкуєшся за нераціональні дії тощо.

Дослідження вчених переконують у важливості розвитку справедливості як моральної властивості у дошкільному та молодшому шкільному віці, цим самим стверджуючи актуальність принципу наступності, для реалізації якого необхідно дотримуватись певних педагогічних умов. Серед них виокремлюють наступні:

- неперервний розвиток особистісних якостей, зокрема об'єктивної самооцінки, наявність критичного мислення, які і сприяють появі справедливості;

- пошук адекватних засобів досягнення поставлених цілей, долаання труднощів;

- усвідомлення, що людина може помилятися, але основне визнання помилок та їх виправлення без ущербу для інших;

- моделювання ситуацій успіху, що сприяє успішній самореалізації, віри у свої сили; розвиток мотивації досягнення успіху;

- збагачення внутрішнього життя дітей дошкільного і молодшого шкільного віку засобом створення розвивального середовища, яке сприяє розвитку відчуття дитиною своєї самоцінності, актуалізує потреби у самопізнанні, самоствердженні, самореалізації тощо.

Відповідно у таких інституціях, як для заклад дошкільної освіти, так і

початкової школи, має бути спільна мета, робота щодо виховання почуття справедливості, справедливого ставлення до себе та інших у зростаючій особистості у ці вікові сенситивні періоди, а це значить, що ці інституції мають забезпечити гармонійний розвиток особистості на першому етапі дошкільника, надалі й молодшого школяра, спільними зусиллями, передбачуваними результатами.

Аналізуючи дослідження учених, щодо розвитку справедливості в онтогенезі, зазначимо, що цей процес виникає не відразу. Так, на ранніх етапах життя, за дослідженнями Ж. Власюк «...дитина стикається з явищами, які поступово в процесі її когнітивного й соціального розвитку формують розуміння справедливості як цінності, яка стає складовою моральної свідомості особистості та мотиватором її поведінки і до того часу, поки вона (дитина) не починає мислити категоріями справедливості чи несправедливості, регулятором її відносин зі світом людей, який уособлюють найближчі дорослі, є винагорода, схвалення, покарання» [19]. Отож, робимо висновок, що у дошкільному віці дитина йде від замислу до втілення, засвоєна нею моделі справедливості, справедливого ставлення до іншого реалізується під час гри, у ситуаціях спілкування з ровесниками у процесі спільної діяльності, що є актуальним для нашого дослідження.

Щодо дітей шкільного віку, то у перехідний період між дошкільним та шкільним віком уявлення дитини про себе як моральну, соціальну, особу усвідомлюються та переоцінюються, різняться у них уявлення й про справедливість як моральну чесноту. Так, у молодшому шкільному віці характерною особливістю є поява новоутворень, специфічних для кожного з них, зокрема, позицією дитини в системі суспільних відносин й відносин з людським довкіллям. За науковими твердженнями дослідників вікової психології (І.Бех, В.Ульянова, Ю. Приходько, О. Скрипченко та ін.) - головним новоутворенням молодшого шкільного віку є формування у дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять. Ця особливість молодшого школяра і є основою для формування почуття справедливості.

Український педагог-психолог О. Скрипченко зазначав, що саме у цей віковий період молодший школяр, споглядаючи на ситуації людських взаємин, визначає, що лежить в основі їх ставлень, чи є вони рівноправними і справедливими [68]. Життєдіяльність дітей цього віку вирізняється своєрідним змістом: провідною діяльністю стає навчання, яке зумовлює появу нових різнобарвних взаємин у шкільній спільноті, набуті в дошкільному віці новоутворення особистості та свідомості стають стартовою площадкою для подальшого розширення моральної сфери – уже на початку «Я школяр» настає розділення внутрішньої і зовнішньої сторони особистості. Першокласник більше починає пізнавати себе, переживає глузування з боку однолітків та будь-які інші ознаки несправедливості. Робимо висновок, що з приходом до школи, дитина-школяр усвідомлює себе суб'єктом власних дій, вчинків, переживань тощо [19].

У цей віковий період створюються сприятливі умови для формування самооцінки, яка виступає важливим критерієм справедливості, зокрема інтенсивного розвитку її компонентів - когнітивного й поведінкового, а також врівноважується співвідношення когнітивного та емоційного компонентів. Характеризує уявлення дітей про себе у цей віковий період рівновага справедливих позитивних і негативних суджень: «Я хороший», «Я поганий», наявність коротких розповідей про власні індивідуальні якості. Знання про себе стають більш обґрунтованими й точнішими. Усвідомлення своєї гідності, честі, справедливості як важливих моральних якостей, повага до себе, прагнення до самовдосконалення – це і є основні кроки до подолання несправедливого ставлення до себе, а відповідно, і до оточуючих. Ставлення молодшого школяра до себе та інших є проявом здатності до емпатії, що є також важливим аспектом, характеристикою справедливості..

Особливостями розвитку особистості в молодшому шкільному віці є розвиток уявлень про власні можливості, що створює умови для розширення й укріплення Я-концепції дитини, відповідно це зумовлює необхідність дати можливість дитині більше «пізнати, знайти себе», а значить формувати в собі

справедливу особистість. Під час повсякденних стосунків, взаємин з оточенням, дитина оцінює свої власні можливості, порівнює свої дії з вчинками інших людей, переживає численні соціальні почуття, поступово відкриває себе, що сприяє зміцненню позитивної Я-концепції справедливої особистості, без якої неможливе в цілому становлення особистості. А наслідком прояву негативної Я-концепції є низький рівень як неповажливого ставлення дитини до людей, так і самоповаги, де можуть мати місце і несправедливі, негативні вчинки [1].

Зі вступом до школи, дитина стикається з більш широкою соціальною дійсністю, розширюється коло спілкування, зокрема і з дорослими. Все це безумовно впливає на формування власного «Я», характеристиками якого є поява уміння відстоювати власні думки, формування своєї позиції, очікування справедливої оцінки. А формуванню свідомого справедливого ставлення до себе та оточуючих, сприяє розвиток у молодших школярів свідомості та самосвідомості. У цьому аспекті, як зазначає український психолог М. Боришевський «..моральні переконання становлять значущі для особистості норми і принципи поведінки. Засвоєння норм не завжди відбувається рівномірно, оскільки, обираючи окремих зразок, школяр не завжди усвідомлює його морального змісту. Цей процес має глибинний характер і можливі зміни, що відбуваються в моральній сфері не повинні залишатися без педагогічного впливу, уваги батьків, учителів»[10, с. 50]. А вчена педагогіки, дослідник проблем молодшого шкільного віку В. Киричок стверджує, що « ...однією з найхарактерніших властивостей дитини молодшого шкільного віку є розрив між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою. Дітям легше усвідомлювати, аналізувати вчинки та мотиви дій інших, ніж свої власні» [42, с. 20]. Відповідно, надзвичайно важливим завданням перед вчителем постає уміння вирізняти мотив учинку, виявити, що саме спонукало дитину діяти так, а не інакше, роз'яснюючи їй його сутність і правильність у різних типових життєвих ситуаціях. Інакше засвоєні дитиною моральні знання залишаться лише формальними, і дитина не зможе використати їх у житті.

Структура почуття справедливості молодшого школяра включає

емоційно-ціннісний компонент, зміст, якого передбачає: здивування, сумніви, вразливість, радощі пізнання, що в майбутньому стають основою для пізнання, переживання дитиною нового, емоційного ставлення до себе та інших, прояв позитивної самооцінки, здатності мотивувати свою поведінку моральним змістом, почуттям поваги, альтруїстичними настановами, переконаннями в необхідності бути справедливим тощо. Основним джерелом емоцій для дітей цього вікового шкільного періоду, насамперед, є навчальна та ігрова діяльність, крізь призму якої виникають емоції й почуття. Саме у почуттях відображається емоційний бік духовності людини. До вищих почуттів належать моральні почуття, зокрема: почуття гуманності, любові, справедливості, доброзичливості, співчуття, чуйності, які виникають унаслідок усвідомлення соціальних явищ та подій і відображаються у ставленні до інших людей та до самої себе. При дотриманні моральних норм, які підкріплюються позитивними емоціями, виникає нове ставлення до самого себе, яке узагальнюється у спонуканні “треба”, а також виникає нове моральне почуття – почуття обов'язку, завдяки йому у дитини збігаються бажання та обов'язок, тоді між “хочу” та “можу”, почуття справедливості: саме так, а не інакше, не виникає конфлікту. Отож, у молодших школярів виробляється здатність проявляти моральні почуття з якісно-новим типом мотивації, який зумовлює і якісно новий тип поведінки – справедливо оцінювати як власну поведінку та поведінку оточуючих, справедливо ставитись до себе своїх вчинків та справедливо ставитись до інших.

Наявна здатність людини до співпереживання та співчуття, долання бар'єрів у сприйманні почуттів, думок, поведінки інших; таланту створення атмосфери відкритості, довіри, душевності; змінювати своє бачення на бачення іншої людини, щоб досягти розуміння її внутрішнього стану становлять основу становлення в особистості справедливого «Я». У молодшому шкільному віці виявляється й здатність цінувати особистість людини її моральні якості, в тому числі й справедливість. Ціннісне ставлення до людини є головним аспектом у гуманізації відносин, оскільки людина є суб'єктом відносин, то і сама стає

головною цінністю та об'єктом взаємодії.

Серед головних новоутворень морального розвитку дитини, зокрема молодшого шкільного віку, за І. Бехом визначено здатність цінувати особистість людини, цінність іншої людини. Що ж передбачає така здатність? Знову вдаємось до положень вченого: «така здатність передбачає сформованість у дитини відповідних знань про дану людину і прагнення їх реалізувати у своїй поведінці. Коли прагнення стає стійким і набуває поведінкової звички» [3, с. 94]. Відповідно поведінковий компонент передбачає реалізацію знань про справедливе та несправедливе ставлення, взаємини, стосунки молодшого школяра в шкільній спільноті, здатність до саморегуляції, самоконтролю, самокорекції поведінки, формування умінь та навичок справедливого ставлення до оточуючих. Прагнення дітей молодшого шкільного віку до взаємин, взаємодії є природнім: діти цього віку прагнуть як до взаємин із ровесниками, так і дорослими. А в процесі взаємодії набуваються певні вміння й навички, які безпосередньо пов'язані з плануванням, регулюванням та контролем процесу діяльності, це навичками самоконтролю (суб'єкт-об'єктний зв'язок), а також вміння та навички діалогічного спілкування, самоуправління, тобто навички міжособистісної взаємодії (суб'єкт-суб'єктний зв'язок). Практика показує, що діти-молодші школярі часто перебувають під сильним враженням від добрих вчинків своїх ровесників і прагнуть такий спосіб поведінки наслідувати. Під час взаємодії зі шкільною спільнотою, у процесі спілкування з однокласниками в учнів формуються важливі навички міжособистісної комунікації, моральної поведінки, почуття справедливості, які є основою, базою для виховання справедливого ставлення до себе та інших людей [4]. Справедливе ставлення у молодшого школяра виявляється у реалізації справедливості як власної цінності; у виконанні своїх зобов'язань; самоконтролі та саморегуляції власних дій, у справедливому самостваренні та ставленні до інших.

На основі вищезначених тверджень й теоретичного аналізу дослідження категорій «справедливість», «справедливе ставлення»,

презентуємо розуміння поняття справедливості молодших школярів як об'єктивне ставлення до себе, що відображає здатність поважати та зберігати свободу інших. Справедливість стимулює особисту активність, самостійність, рішучість, чесність і правдивість, принциповість, вимогливість, принциповістю, добросовісність, щирість [18]. «Справедливе ставлення» визначемо як особливе новоутворення, що регулює високоморальні взаємини шкільної спільноти. Це новоутворення виявляється тоді, коли дитина активно і вільно виконує свої зобов'язання, поважає інших, правильно визначає потреби інших.

Молодший школяр, який справедливість у взаєминах ідентифікує із ситуацією, коли до учнів класу, так званої шкільної спільноти учитель пред'являє однакові вимоги, об'єктивно оцінює за встановленими нормами, вимогами освітнього середовища та педагогічними умовами розвитку справедливості, справедливого ставлення у взаєминах шкільної спільноти. Збалансоване застосування учителем методів стимулювання чи стягнення є демонстрацією ціннісного ставлення до кожного учня, що є особливо важливим для дітей цього віку – вияв справедливості щодо іншої людини [54]. Для молодшого школяра еталоном стає учитель, який допоможе дитині спостерігати, думати, розмірковувати, бачити красу, рухатись вперед від елементарних навичок поведінки до більш високого рівня, де необхідні самостійність у прийнятті рішень і моральний вибір [5]. Він, школяр, орієнтується на норми поведінки та цінності вчителя, аніж на думку ровесників. Це підтверджують і положення вчених й досвід учителів-практиків педагогічного процесу та власний, хоча й невеликий, практичний досвід учителя.

Якщо характеризувати розвиток справедливості, як важливої моральної якості у підлітковому віці, то зазначимо, що в цей період з'являється здатність у підлітків пізнати суть моральних явищ через критичне переосмислення їх змісту, засвоєного у попередні періоди життя. Розуміємо, що в підлітковому віці більший запит щодо справедливості у шкільній спільноті та у педагогічній взаємодії, зокрема. Часто це ще й задається бажанням презентувати себе в

колі/серед спільноти ровесників, де реалізується можливість зростаючої особистості, такого непростого вікового періоду, самоствердитися серед рівних за статусом людей. Часто егоцентризм підлітків стає причиною непорозумінь і педагогічних конфліктів, звинувачень на адресу вчителя у надмірній упередженості та ін. Ступінь моральності взаємин підлітка з оточуючими досліджували І. Булах, Л. Просандеєва та ін. [13, 59]. А уже в старшому шкільному віці відбувається цілеспрямоване, усвідомлення засвоєння етичних знань (норм, правил). Вирізняється своїми особливостями когнітивний компонент розвитку особистості, що обумовлює перші кроки до філософських міркувань.

У період ранньої юності моральні переконання з'являються на основі співставлення абстрактних етичних понять добра, зла, справедливості, сумління, гідності з реаліями життя.

У віці юнацькому, розуміння справедливості наближуються до розуміння цього феномену дорослою людиною. Тобто, психічний розвиток становлення особистості в юнацькому віці сприяє удосконаленню уявлень про справедливість, відповідно норм, еталонів, власне дій. У цьому аспекті позиції старшокласників і вчителів щодо справедливості загалом та в освітньому просторі зокрема, є близькими. Досягненню справедливості у педагогічній взаємодії найбільш сприяє розвиток уявлень про це моральне явище в обох учасників освітнього процесу в одному ціннісно-смісловому полі.

Отож, важливою лінією зростаючої особистості є справедливість. Значний вплив на виховання означеної якості, на виховання справедливого ставлення до себе та інших має шкільна спільнота, взаємини у шкільній спільноті, що і стало подальшим завданням нашого дослідження.

1.3. Конструкт справедливого ставлення у площині взаємин шкільної спільноти

Спершу, ніж аналізувати специфіку виховання справедливого ставлення до себе та інших у площині взаємин шкільної спільноти, розглянемо сутність

ключових понять підрозділу й дотичних до проблеми дослідження - «ставлення», «справедливе ставлення», «шкільна спільнота» .

У психологічному словнику віднаходимо, що ставлення - це суб'єктивна сторона відображення особистістю дійсності, це результат її взаємодії з навколишнім середовищем [58]. Ставлення показує внутрішнє значення для особистості певної події чи іншої людини. Усвідомлення свого ставлення до навколишнього сприяє утворенню певних почуттів та емоцій, що стимулюють діяльність і впливають на розвиток особистісної спрямованості. Основою ставлення особистості та її зусиль, відносно ситуацій та стосунків є саме особистісний смисл. Вчені вбачають у ставленні всю сутність людини, моральність, життєві принципи, вихованість [75]. Ставлення відображає виховний вплив середовища, в якому зростає та функціонує особистість. Ставлення – це загальна психологічна орієнтація, яку особа приймає щодо когось або чогось (наприклад, людини, групи, інституції, події тощо). Структура ставлення зазвичай складається з чотирьох компонентів: переконання або думки, емоції або почуття, оцінки (позитивної чи негативної) та схильності певним чином поводитися щодо цього об'єкта. Ставлення - це суб'єктивна сторона відображення особистістю дійсності, результат її взаємодії з навколишнім середовищем. Усвідомлення свого ставлення до оточуючого сприяє утворенню певних почуттів та емоцій, що стимулюють діяльність і впливають на розвиток особистісної спрямованості. Ставлення показує внутрішнє значення для особистості певної події чи іншої людини. Основою ставлення особистості та її зусиль, відносно ситуацій та стосунків є саме особистісний смисл. Дослідник О. Третяк вбачає у ставленні всю сутність людини, моральність, життєві принципи, вихованість [75]. Ставлення відображає виховний вплив середовища, в якому зростає та функціонує особистість.

Справедливе ставлення – це неупереджене ставлення до людей, це ставлення, основними характеристиками якого є чесність, правдивість. Справедливе ставлення до себе – це виховання ціннісного ставлення

особистості до себе, це сформованість у зростаючої особистості вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-душевних та соціальних сил, ціннісне ставлення до свого фізичного «Я» .

Виховання справедливого ставлення до себе передбачає сформованість у зростаючої особистості вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-моральних та соціальних сил; формування вміння особистості оцінювати своє фізичне «Я» й турбуватися про безпеку власної життєдіяльності, здоровий спосіб життя, активний відпочинок; пізнання свого психічного «Я» , власного внутрішнього світу - думок, переживань, станів, намірів, прагнень, цілей, життєвих перспектив, ідеалів, цінностей. Закріплене у поведінці людини звичне ставлення, яке характеризується стійкістю дій людини у будь-яких умовах, є особистісною якістю, педагогічний підхід до виховання якої передбачає формування в суб'єктів виховання потреби у виробленні тієї чи іншої якості; включення їх в активну пізнавальну діяльність із оволодіння знаннями про сутність, способи прояву явища, яке формується, і вироблення відповідних почуттів, поглядів, переконань; практичне формування умінь, навичок, звичок поведінки; розвиток здібностей до прояву вольових зусиль щодо дотримання норм поведінки

Виховання справедливого ставлення до людей та до себе – це розвиток моральних почуттів, міцних переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, прийнятими у суспільстві, це непримиренності до аморальних вчинків людей.

Дійовим чинником формування етичних ставлень вихованця до інших і до самого себе, на думку І. Беґа, є позитивно сформований у нього образ світу людей, де панують відповідні суспільні норми і вимоги, на які слід орієнтуватися у своїй життєдіяльності [4]. Таким чином, у позитивному ставленні до іншої людини, у визнанні її цінності, неповторності, поваги її індивідуальності, особистого простору, в здатності будувати ефективні взаємини виявляється рівень етичної зрілості кожної особистості, рівень її культури. Сформоване справедливе ціннісне ставлення особистості до себе,

інших, діяльності загалом постає основою її життєствердження, позитивної реалізації у взаєминах і діяльності загалом. Завдання школи навчити зростаючу особистість сприймати себе такою, якою вона є, знати свої позитивні і негативні якості, сприяти формуванню з неї реалістичної Я-концепції, готовності та здатності до самовдосконалення, конструктивної самокритичності.

У молодшому шкільному віці дитина оволодіває елементарним умінням та навичками підтримки та збереження міжособистісної злагоди, запобігання та мирного розв'язування конфліктів; здатністю брати до уваги думку товаришів та опонентів; орієнтацією на дорослого як носія суспільних еталонів та морального зразка. Таким чином, у дитини формується ціннісне справедливе ставлення до людей, яке проявляється у моральній активності особистості, прояві чуйності, чесності, правдивості, працелюбності, справедливості, гідності, милосерді, толерантності, терпимості до іншого, готовності допомогти іншим, ввічливості, делікатності, тактовності; вмінні працювати з іншими; здатності прощати і просити пробачення, протистояти виявам несправедливості, жорстокості. Критерієм справедливого ставлення є сформованість поваги до себе та інших людей. Цю важливу якість потрібно розвивати в дитині з ранніх років. І вирішити її не можна, просто сказавши дитині: «Поважай інших людей, це важливо». Щоб розвинути повагу в дитини, одних слів недостатньо. Коли ми поважаємо когось, це означає, що ми проявляємо справедливість, цінуємо його і добрі вчинки.

Ядром справедливого ставлення до кого-небудь, або чого-небудь, відповідно й до себе є справедливість. Справедливість, у своєму дослідженні визначаємо як якість, якою вимірюємо, тобто оцінюємо, взаємини людей. Справедливість – певне співвідношення благ, тих же цінностей між людьми, що дає уявлення про сутність самої людини і її невід'ємні права. Кожна людина має свої права та обов'язки, кожного дня вона намагається виконувати їх, відчути що сьогодні вона зробила добру справу та з чистою совістю, без сумніння повернутися додому та насолодитися спокоєм своєї душі. На основі

досліджень учених трактуємо, що справедливість – це коли людина поступає правильно не тільки для себе, але і для інших. – «Я повинен жити і поступати згідно із законами на благо і людини, і суспільства в цілому». – «Справедливо, що кожен має свою точку зору, але краще дотримуватися важливішої і вірнішої по своїй суті» [48].

У індивідуальних, вільних думках учнів і студентів думка про справедливість простежується у вигляді настрою, загального емоційного фону, готовності до особистої відповідальності за співвідношення справедливого і несправедливого в навколишньому світі. Молодь у своїх думках про справедливість робить акцент не на справедливому відношенні оточуючих до себе, а навпаки, ставить приховане питання: «Чи справедливий я до навколишніх людей?» – і по-різному відповідає на нього. Така спрямованість морально-правової свідомості є основою соціальної відповідальності, активності і цивільної позиції особи. Втілюючи в собі основні цінності цивілізованого суспільства, в умовах сучасного глобалізованого, взаємозалежного світу, справедливість постає наріжним каменем у розв'язанні фундаментальних соціально- психологічних, політичних, правових, морально-етичних культурологічних проблем.

Справедливість – це одна з основних духовних цінностей особистості. Відмова від неї руйнує всю систему ціннісних орієнтацій людини. Без справедливості немає і права: ні як формальної рівності, ні як свободи (не кажучи вже про право як про справедливість). Справедливість виступає одним із провідних регуляторів поведінки людини у спільноті.

Оскільки нами розглядається проблема виховання справедливого ставлення у взаєминах шкільної спільноти, розглянемо сутність цього поняття і аргументуємо як воно використовуватиметься у нашому дослідженні.

За українським тлумачним словником, спільнота розуміється як об'єднання людей зі спільними умовами життя, інтересами, єдиною метою тощо. «Спільнота – це близький світ для людини, натомість суспільство – це механічне й ідеальне, світ віддалений. Відмінність громади від спільноти

полягає в просторовій, формально-правовій визначеності та більшій чисельності. Спільнота ж більшою мірою спирається на суб'єктивні характеристики, прагнення та інтереси осіб, які до неї належать» [16, с. 87].

На етапі навчання дитини в школі відчуття належності до шкільної спільноти є особливо важливим, оскільки ця належність часто забезпечує психологічний комфорт.

Термін «шкільна спільнота», як правило, частіше використовують, коли передбачають діяльність адміністрації школи, учителів бібліотекарів й інших співробітників, які працюють у школі, а також учнів школи та їхніх батьків. Разом з тим цей термін, може використовуватись більш конкретно, звертаючись конкретно до тих, хто навчає і навчається в школі, тобто учителів і учнів та спільноту класу, зокрема. При цьому учителі також можуть зміцнювати взаємини між учителями і школярами, активно працювати над поліпшенням культури учнів, а також сприяти почуттю включення, турботи, щодо реалізації спільної мети. Термін «шкільна спільнота» може включати широкий спектр «зацікавлених сторін», а може включати і вузький, вірніше більш конкретний. Розвиток спільноти ґрунтується на принципах розширення прав і можливостей, людини, соціальної справедливості, самовизначення та колективних дій [76].

Характерною рисою, особливістю сучасної педагогіки ХХІ ст. є тенденція до переосмислення зв'язку вчителя й учня: від односпрямованого впливу до суб'єкт-суб'єктної організації побудови взаємин у шкільній спільноті, активного залучення усіх у навчально-виховний процес. Взаємини між членами спільноти, які вирішують спільні завдання, взаємовпливають, доповнюють один одного і досягають успіху в розв'язанні поставлених завдань. Процес вибудовування взаємин, активність у шкільній спільноті забезпечується засобом спілкування, під час якого виявляється справедливість у встановленні таких взаємин між її учасниками освітньо-виховного процесу, за яких кожна сторона переживає позитивні емоції, пов'язані з дотриманням одним учасником – учителем норм справедливості щодо кожного учня та виправданням

індивідуальних і колективних очікувань справедливості другого учасника взаємодії – учнів. Крізь взаємини здійснюється вплив і на активність вихованця, що виявляється у відповідних уявленнях або опосередкованих впливом на педагога й на самого себе самого (самовиховання).

Становлення справедливості у шкільній спільноті є складним процесом, оскільки мова йдеться про якість взаємин: учителя –учня, учня –учнів тощо. Ефективність цих взаємин залежить від різних чинників, серед яких важливою є і спільна діяльність учителя й учнів, яка ґрунтується на діалогічному підході. У процесі такої діяльності (навчання і виховання), обидва її учасники, учитель і учні, стають партнерами, оскільки працюють на реалізацію спільної мети. При цьому досягається ціннісно-сміслова рівність у системі «вчитель-учні», що обумовлює справедливість як явище, яке виникає у процесі взаємин, які становлять основу подальшої педагогічної взаємодії. Позитивний результат спільної діяльності під час взаємодії шкільної спільноти виявляється не лише в набутті учнями знань із освітніх компонентів, а у засвоєнні навичок вибудовувати взаємини у навчанні і вихованні, тобто взаємодіяти у різних видах життєдіяльності на партнерській ціннісно- діалогічній взаємодії, суб'єкт-суб'єктних взаємин. При цьому учитель виступає як наставник. Він висловлює як пропозиції, так і схвальні відгуки чи зауваження щодо досягнень чи недоопрацювань учнів у вигляді порад як треба або як краще, наводить приклади. Кожен учасник шкільної спільноти, тобто учень, має право на вираження власної думки. Такий стиль взаємодії сприяє усвідомленню учнів їх відповідальності за покладені на них обов'язки, а також вибудовує взаємини учителя й учнів на засадах рівності, поваги до особистості кожного, що є оптимальним шляхом досягнення ефективності педагогічної діяльності, виховання справедливого ставлення до себе та інших. Якість їх взаємин залежить і від особливостей змісту педагогічної ситуації [49].

Встановлення справедливого ставлення до себе та інших у взаємодії шкільної спільноти залежить і від захопленості спільною творчою діяльністю, дружнього стилю. Застережливим щодо можливого протиріччя і вияву

несправедливості зі сторони учня до учня чи вчителя є налагодження діалогу між ним і школярами. Саме у діалозі вчителя й учнів відбувається взаємообмін змістом їх уявлень про справедливість, що сприяє налагодженню взаємодії, розуміння у шкільній спільноті.

У дослідженнях українських вчених віднаходимо ідеї ціннісно-орієнтованого підходу в організації співпраці, взаємодії між учасниками освітнього процесу, ролі вчителя у цих процесах. Так, І.Бех роз'яснює: «... вчитель у своїй педагогічній діяльності зазвичай зорієнтований на ціннісно-справедливе ставлення до особистості школяра, на необхідність неупереджено кваліфікувати навчальні досягнення та поведінкові вияви кожної дитини, зважати на вікові та індивідуальні особливості учнів при дотриманні загально визнаних норм справедливості» [3, с. 201].

Структура справедливого ставлення у процесі взаємодії у шкільній спільноті передбачає такі складові, компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Когнітивний компонент включає знання про справедливе ставлення, справедливість, переконання в необхідності її презентованості під час взаємин, моральний ідеал справедливого вчителя, учня класу тощо. Знання про справедливість, як базову складову справедливого ставлення є морально-етичними знаннями і ґрунтуються на усвідомленні її норм, особливостей поведінки справедливого педагога, однокласника, впевненість учителя в тому, що справедливість має обов'язково бути презентована у процесах взаємодій у шкільній спільноті. А відомий український вчений педагогіки Г. Васянович наголошує: «... переконання вчителя утворюються в результаті осмислення ним особистого та колективного досвіду, через логічні обґрунтування прожитого та теоретичні положення стосовно певного явища. ...Найбільш глибинні й адекватні моральній необхідності переконання формуються на світоглядному рівні свідомості, у тісному взаємозв'язку з духовними та науковими переконаннями» [15, с. 53]. Переконання педагога в необхідності налагоджувати взаємини здійснювати взаємодію з учнями за принципами

справедливості виникають тоді, коли вчитель засвоєні знання про це явище приймає з точки зору особистісного смислу, співвідносить із власним світоглядом і прагне реалізувати потребу морально діяти у взаєминах зі школярами.

Переконання педагога в необхідності налагоджувати взаємини здійснювати взаємодію з учнями за принципами справедливості виникають тоді, коли вчитель засвоєні знання про це явище приймає з точки зору особистісного смислу, співвідносить із власним світоглядом і прагне реалізувати потребу морально діяти у взаєминах зі школярами.

Емоційно-ціннісний компонент справедливості у взаєминах шкільної спільноти включає ціннісне справедливе взаємоставлення учасників цієї спільноти, справедливе ціннісне ставлення кожного до соціальної справедливості; переживання суб'єктів з приводу дотримання кожною стороною взаємодії норм справедливості, що втілюється у почутті справедливості. Під час взаємодії один з одним, суб'єкти зважають на справедливість як загальнолюдську (суспільну) чесноту, моральну цінність, яка приносить у життя людини емоційне благополуччя й забезпечує досягнення сприятливого морально-психологічного клімату в колі спілкування учасників шкільної спільноти. Емоційне оцінювання справедливості учасниками шкільної спільноти виявляється в реакціях учнів, зумовлених переважно справедливими чи несправедливими діями педагогів. На факти несправедливості, упередженості та відсутність рівноцінного ставлення до них учителя, діти доволі негативно емоційно реагують. Внаслідок здійснення педагогом справедливих чи несправедливих вчинків стосовно учнів або під час осмислення своїх педагогічних намірів безу мовоно виникають переживання педагога. Обидві сторони (учень -учитеь) у взаємодії зважають на своє почуття справедливості, яке не дозволяє їм вийти за рамки моральної, а у вчителів ще й відповідальної поведінки.

Поведінковий компонент справедливості під час взаємодії у шкільній спільноті характеризується відображенням у вчинках і діях на основі

засвоєних знань, уявлення про справедливість, переконання жити за нормами справедливості у шкільній спільноті.

При характеристиці особливостей справедливого ставлення у взаєминах дітей доцільним є і врахування внутрішніх детермінант і зовнішніх чинників цього процесу. Зокрема, внутрішніми детермінантами справедливості у взаємодії шкільної спільноти визначають насамперед спрямованість її учасників на дотримання норм справедливості, при цьому уважливо діяти неупереджено, а також враховувати наявність таких риси характеру учасників взаємин як: чуйність, товарицькість, переживання й віра в успіхи іншого, щирість, готовність допомогти тощо.

Щодо зовнішніх чинників, що існують поза межами так званого внутрішнього світу суб'єктів взаємодії шкільної спільноти, то слід враховувати такі закономірності: а) справедливість становиться, коли активними у взаємодії є обидві сторони : учень-учень, учень- вчитель, учень клас тощо. При цьому вони достатньо володіють інформацією необхідною в тій чинній ситуації прагнуть налагодити спільну діяльність для досягнення поставленої цілі з позитвним результатом; б) становлення справедливості визначається комунікативним впливом одного учасника взаємодії на іншого. При чому відбувається взаємовплив при суб'єкт-суб'єктних взаєминах, особливо учитель-учень як на інформаційному рівні, так і в поведінкових проявах; щоб між учасниками взаємин не виникало непорозумінь у спільній діяльності має бути попередній розподіл обов'язків, доручень .

Результативність, ефективність справедливості під час взаємодії учасників шкільної спільноти залежить і від достатньої поінформованість кожного з них іє про предмет спільних дій; розуміння ситуації; активність їх у процес спільного розв'язання поставлених завдань; здатності до взаємного оцінювання результатів спільної діяльності, радість своєму успіху та успіху інших членів спільноти.

Досягнення справедливості у взаємодії шкільної спільноти є можливим, коли збігаються мотивації усіх її учасників щодо в моральності, педагогічних

вимог, якості виконання. І. Бех зазначає: «... спеціальним завданням дорослого у цьому сенсі є роз'яснення дитині сутності та правильності мотиву його вчинку. З часом дитина навчається адекватно тлумачити мотивацію дорослого, усвідомлювати його мотиви, що «вирівнює» стосунки з ним та сприяє формуванню погляду на ситуацію в одному ціннісно-смысловому вимірі» [4,с.11].

А відомий психолог В. Рибалка, наголошує, що «... лише справедливе і чесне виявлення недоліків спонукає до діалогу між сторонами взаємодії» [60,с.169].

Справедливість у взаєминах як складне утворення презентується визнанням її учасниками феномена справедливості як права кожного на неупереджене до себе ставлення зі сторони інших. Наявність справедливості сприяє реалізації особистісного потенціалу засобом ціннісним ставленням до явища; відповідними моральними поведінковими виявами відносно протилежної сторони взаємодії тощо..

Як свідчать наукові ідеї вчених, підтверджують практики у людини, зокрема дитини, яка зазнала несправедливості, виникає сильне переживання образу, зневіра тощо. Як наслідок у людини може, навіть, порушуватись душевна рівновага, що і не сприятиме пошуку правильного рішення. Тому зважаючи на це вчитель повинен враховувати як індивідуальні особливості так і обставини у яких відбувається цей процес виховання справедливості у дітей молодшого шкільного віку.

Отже, справедливість, як базова якість справедливого ставлення до себе та інших є найвищою цінністю особистісного розвитку. Виховувати цю моральну чесноту - завдання сучасної школи. На засадах людяності, справедливості вчитель покликаний реалізовувати ідеї справедливості у взаєминах з учнями, при цьому визнавати їхні права та виявляти повагу до особистості кожного. Справедливість, це не тільки моральне право людини: вимагати щодо себе справедливого ставлення, але це також її обов'язок бути самій справедливою до інших.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз основних положень учених щодо розуміння ключових понять «справедливість» «справедливе ставлення» до себе та інших дає право стверджувати, що ці феномени є моральною цінністю, моральними чеснотами, які в різні епохи, різні періоди життя суспільства були на шпальтах досліджень.

Виховання справедливості, справедливого ставлення у взаєминах шкільної спільноти у процесі їх взаємодії є досить складним. Цей процес потребує знання особистістю норм справедливості, в індивідуальному досвіді накопичення такого знання; в установці особистості діяти морально, її прагненні встановлювати справедливість, жити за нормами справедливості; в осмисленні справедливості ситуації взаємодії; супроводжується переживаннями, що виникають внаслідок справедливих чи несправедливих вчинків учасників цієї взаємодії; в міжособистісних взаєминах, спрямованих на покращення стосунків і вдосконалення особистості їх учасників.

Досягнення справедливості, справедливого ставлення між учасниками шкільної спільноти обумовлюється зовнішніми і внутрішніми чинниками та визначається як динамічний процес, основними характеристиками якого є такі сторони: *когнітивна*, що виявляється у знанні особистістю встановлених у суспільстві норм справедливості та в здатності сторін взаємодії осягнути справедливість ситуації; *мотиваційна*, що презентується мотивами справедливих дій; *поведінкова*, що характеризує прояви перших чотирьох компонентів у поведінці особистості. Виокремлені аспекти з різних сторін характеризують утвердження справедливості, справедливого ставлення до себе та інших у процесі взаємодії.

РОЗДІЛ II. ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ШЛЯХІВ ПІДВИЩЕННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ВИХОВАННЯ СПРАВЕДЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ВЗАЄМИНАХ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Діагностика справедливого ставлення у взаєминах спільноти класу

З метою реалізації третього завдання магістерської роботи нами розроблено програму констатувального етапу емпіричного дослідження, якою передбачалося:

- виявити рівні розуміння «справедливості» як моральної чесноти у молодших школярів;
- вивчити особливості проявів справедливості у дітей молодшого шкільного віку у взаєминах шкільної спільноти ;

Констатувальний етап дослідження передбачав два основні вектори, які були спрямовані на учасників освітнього процесу під час їхньої взаємодії, зокрема: до участі у дослідженні було залучено 122 учні 1-4 класів, та 16 учителів й вихователів Станівецького ліцею Чернівецького району Чернівецької області.

Методика констатувального етапу дослідження здійснювалась за такими напрямками:

- обґрунтування критеріїв, показників й рівнів справедливості;
- вивчення прояву справедливості у ставленні до себе та інших учасників (учнів, учителів) шкільної спільноти;
- виявлення особливостей розвитку почуття справедливості в учнів молодшого шкільного віку, причин, що перешкоджають вихованню у дітей справедливості;
- окреслення засобів оптимізації виховання справедливості в учнів молодшого шкільного віку в практиці сучасної початкової школи.

2.1.1. Характеристика методичного інструментарію дослідження

Сформованість визначеної якості у дітей молодшого шкільного віку досліджувалася за допомогою комплексного використання методів та адаптованих методик, яка включала методи *спостереження, опитування, тестування, бесіди, констатувальний етап дослідження*, і це дало можливість одержати кількісні та якісні дані щодо сформованості справедливості як особистісної якості, а також зафіксувати особливості її прояву в учнів і вчителя у процесі їх взаємодії та взаємин учнів між учнями класу.

Виявленню проявів справедливості та несправедливості у вчинкових діях учнів сприяло використання, насамперед, методу спостережень.

А проведення бесід, як індивідуальних так і групових сприяло організації взаємодії шкільної спільноти, яка перетворювала її членів (учасників) на суб'єктів спілкування. Індивідуальні бесіди допомогли з'ясувати наявність уявлень, знання молодших школярів про справедливість як якість особистості, її значення як моральної чесноти у житті людини, ставлення до проявів несправедливості як дітей, так і дорослих, вчителя зокрема, емоційних реакцій на оцінні судження значущих людей.

Змістом запитань під час бесід також з'ясовували наявність уявлень учнів молодшого шкільного віку про справедливість як моральну чесноту. Для прикладу: «Яку людину ми називаємо справедливою?» «Як розумієш, що таке справедливість?», «Кого ти можеш назвати справедливим із своїх однокласників? У чому проявляється їх справедливість». Назви прояви твого справедливого ставлення до інших. За допомогою бесіди передбачалось і виявлення здатності учнів до рефлексії, зокрема: «Чим подобаєшся ти сам собі?», «Чим ти подобаєшся своїм друзям?», «Чи вважаєш себе справедливим?», якщо так, то аргументуй конкретними прикладами. «Як ти відчуваєшся, коли поруч з тобою є друзі, які проявляють несправедливість?», «Як ти відчуваєшся, коли тебе хвалять, за справедливі вчинки (роблять зауваження, що так несправедливо)?» « Чи були випадки, що тебе хвалили не

заслужено. Як ти себе почував при цьому та ін.». (Додаток В, с.103, №5).

Власне мною, як дослідником даної проблеми та початкуючим вчителем, а також колегами - учителями записувались відповіді дітей та їх коментування; характер вербальної поведінки (як висловлювалась дитина: сила голосу, тривалість пауз тощо) та невербальної поведінки (рухи, встановлення контакту очима, міміка); емоційні реакції на запитання бесіди, коли учень проявляв справедливість у діях, відстоював справедливі вчинки дітей і коли були сумніви. Прояви справедливості учнів також фіксувались через дії, поведінку; включеність школяра до самостійного виконання завдань; самостійність при аналізі ситуацій; самооцінку та вміння оцінювати як проміжні так і кінцеві результати діяльності.

Рівень взаємодії «учень - учень», справедливі стосунків молодших школярів визначалися критеріями, які були виокремлені у процесі аналізу і розкриття сутності поняття «справедливість», у площині результатів вивчення досліджень учених, зокрема:

- розуміння поняття «справедливість» і «несправедливість» та повнота знань при розкритті їх сутності;
- затребуваність у нових знаннях, щодо моральних якостей особистості;
- вміння об'єктивно (справедливо) оцінювати дії, учинки інших щодо справедливого ставлення відповідно дотримання моральних норм і правил поведінки;
- вміння адекватно оцінювати власні дії стосовно учинків, дій та інтересів і поглядів ровесника чи колективу однолітків;
- вміння використовувати набуті знання у ситуації особистої моральної поведінки;
- сформованість таких якостей як - самоконтроль і самооцінка ;
- об'єктивність самооцінки результатів діяльності;
- дотримання моральних норм, правила та обов'язків.

Так, когнітивний компонент визначався такими *критеріями*: обсяг знань та уявлень з їх усвідомленістю щодо ключових понять – справедливість, справедливе ставлення до себе та інших та відповідними показниками: розуміння сутності справедливості, механізмів її прояву; знання про моральних норми та доцільності їх дотримання, цінності тощо. *Критеріями емоційного компоненту стали*: адекватність та стійкість, а відповідними показниками - наявність у школярів позитивного емоційного забарвлення під час оцінювання власних справедливих дій, зокрема справедливого ставлення як до себе так і до інших та негативні емоції, переживання при несправедливих діях; усвідомлення молодшими школярами справедливості як найвищої цінності для себе; здатність мотивувати свою поведінку альтруїстичними настановами; уміння молодших школярів співчувати та розуміти, мати бажання допомогти, діяти, керуючись любов'ю та повагою до ровесників та інших людей, як вимагає того людська совість. *Критерієм поведінкового компоненту* визначено: відповідність рівня ціннісних знань молодших школярів до рівня моральних вчинків, у яких реалізується справедливе ставлення і здійснюється вплив на суб'єктів взаємодії, відповідно показником його є розвиток умінь і навичок справедливої поведінки; уміння справедливо, об'єктивно ставитися як до однокласників під час оцінювання їхніх дій так і власне своїх дій; реалізація справедливості як моральної чесноти у ставленні до ровесників, інших людей і самого себе; здатність дітей розуміти, самоконтролювати себе свої дії, уміти робити висновки, саморегулювати власні дії та діяти справедливо в шкільній спільноті та поза її межами.

Визначення до кожного критерію відповідних показників, дало можливість нам виокремити рівні сформованості базової якості особистості моральної чесноти - справедливості:

Високий рівень сформованості справедливості, який проявлявся справедливому ставленні до себе та інших молодших школярів характеризується такими ознаками: наявністю в учнів повних і глибоких знань про справедливе та несправедливе ставлення до інших людей, обґрунтованість,

самостійність суджень, здатність зрозуміти інших і вміти правильно робити висновки стосовно них; учні цього рівня у ставленні до однокласників не проявляють нечесності, злопам'ятності, помсти за заподіяну колись образу; внутрішні мотиви, стійкі, для них характерна адекватність емоційної та поведінкової реакції; чуйні, але разом з цим здатні співпереживати чужому болю, об'єктивно оцінити і відстояти справедливі вчинки своїх однокласників, не піддаються підкупу і прислужництву чи прилаштуванню задля несправедливої оцінки, чи власного блага.

Ознаками середнього рівня сформованості справедливості у молодших школярів, яка також проявлялась крізь призму ставлень один до одного визначено такі прояви: учні більше наводять прикладів несправедливості, ніж справедливості; мають труднощі в оцінюванні дій інших щодо їх справедливого ставлення, а також свого самоставлення відповідно справедливих чи помилкових дій; не завжди можуть адекватно сприймати емоційний стан інших; для учнів цього рівня часто характерні завищені оцінки однокласникам, щоб не втратити з ними дружніх стосунків. Все ж протистоять несправедливості, але роблять це під впливом ситуації, несвідомо.

Низький рівень сформованості справедливості у молодших школярів у ставленнях один до одного має такі ознаки: в учнів недостатньо наявні моральні норми і для них вони не є цінністю; не можуть аргументувати, що таке «справедливість» і «несправедливість» та не можуть оцінити дії інших, щодо справедливого чи несправедливого ставлення, а також об'єктивного ставлення до себе; безпідставно можуть звинувачувати своїх однокласників та мститися за образу, тобто злопам'ятні; байдуже сприймають несправедливе ставлення і не проявляють особливої уваги як до своїх однокласників так і до вчителя.

Іншим напрямом *емпіричного* дослідження стало анкетування учителів початкової школи та майбутніх учителів (студентів спеціальності «початкова освіта», які сьогодні поєднують навчання й освітянську, вчительську працю).

В анкетуванні взяли участь і 16 учителів й вихователів ГПД молодших

школярів Станівецького ліцею Чернівецького району й 18 студентів-магістрантів, які поєднують заочне навчання і працюють в школі на посаді вчителя початкових класів або вихователя групи продовженого дня.

Метою анкетування було виявити розуміння учнями поняття «справедливості», при цьому ми спиралися на положення І.Д. Бега про те, що розуміння особистістю означеного нами поняття, що є ключовим у предметі дослідження, можливе, через порівняння із протилежним йому поняттям - «несправедливість». Зокрема: зміст завдання серії 1 включав запитання, чи вважають учні (3-4 клас), що учитель справедливо (однаково) ставиться до всіх школярів. За змістом завдання серії 2 учні мали продовжити речення «Справедливий учитель – це...». Результати їх суджень нами аналізувались, які якості учні, з їх точки зору, визначають як такі, що характеризують справедливого вчителя. А під час виконання одного із завдань учням було запропоновано пригадати ситуацію, коли по відношенню до них учитель вчинив несправедливо (Додаток А, с. 80, № 1).

Результати відповідей учнів дали можливість зробити висновок про те, які дії вчителя розцінюються школярами як справедливі, а також й такі, що відповідають їх індивідуальним очікуванням, і які порушують їх емоційний комфорт учнів, викликають переживання і неприйняття.

Зміст анкети для вчителів передбачав з'ясування рівня обізнаності учителів стосовно поняття «справедливість» як базової (властивості) якості особистості, а також виявлення труднощів у педагогів щодо виховання означеної якості, (яка є ключовим поняттям нашого дослідження) в учнів молодшого шкільного віку; визначенні механізмів, засобів впливу з метою покращення оптимізації процесу виховання справедливості, як моральної чесноти особистості, справедливого ставлення у взаєминах учнів (Додаток Б, с.82).

Результати опитування дозволили визначити орієнтації та напрями взаємодії учителя з учнями, встановити залежність між типом ціннісних орієнтацій до нього та проявами справедливості у його діях, поведінці.

Доцільному вибору методів і методик, які дали можливість дослідити детермінанти прояву справедливості в учасників освітнього процесу під час педагогічної взаємодії, складові справедливості та механізми розвитку цієї цінності сприяло розкриття теоретико-методологічні основи досліджуваного феномена у науковому доробку вчених.

За концепцією І.Беха « Справедливим є той педагог, який у діалогічному спілкуванні зі школярами демонструє максимальну відвертість, здатність до саморозкриття» [3, с. 128]. Тому налі спрямовували своє дослідження на виявлення того, як вчитель у взаємодії зі школярами активізує їх на покращення міжособистісних взаємин, як вибудовує взаємини з учнями під час спілкування. Свої уявлення про справедливість, як базову якість особистості вчителі відтворювали у визначеннях моральних понять. Це також давало можливість встановити, наскільки учителі володіють знаннями про моральні якості особистості та як часто ними оперують в освітньому процесі.

На основі теоретичного дослідження прояву справедливості вчителів, у взаєминах з учнями виявили:

Високий рівень розвитку справедливості який властивий працюючим вчителям з певним досвідом роботи - осмислені вчителем моральні норми, впевненість у їх правильності, ґрунтовні уявлення про справедливість ; ціннісне ставлення до кожного учня; поважливе ставлення до етичних вимог тощо, що регулюють процес педагогічної взаємодії.

Середній рівень розвитку справедливості вчителя характерний переважно початкуючим учителям та майбутнім учителям, у яких: відносно стійкі переконання в необхідності дотримання соціальних і моральних норм у педагогічній діяльності; вчителі цього рівня не завжди регулюють процес педагогічної взаємодії, не завжди виявляють готовність до діалогу виваженість, самовладання в ситуаціях морального вибору.

Отож, підібрані нами методики дали можливість вивчити механізми, що забезпечують розвиток справедливості вчителів та активізують їх для досягнення справедливості у взаємодії з учнями, сприяють вихованню

справедливості як моральної чесноти в учнів та справедливого ставлення учнів у взаєминах шкільної спільноти.

2.1.2. Виявлення рівня сформованості справедливості в учнів

Мета констатувального етапу педагогічного експерименту – визначити рівні прояву сформованості у молодших школярів справедливості як моральної чесноти та схарактеризувати їх; проаналізувати особливості справедливого ставлення у взаєминах шкільної спільноти; виявити вплив дорослих, зокрема вчителя на виховання справедливого ставлення учнів початкових класів.

Підібраний комплекс методів й методик виховання справедливості у молодших школярів зазначених у попередньому підрозділі дозволили визначити рівні прояву сформованості означеної чесноти та прояву її у взаєминах у спільноті учнів початкових класів.

Узагальнені результати дослідження рівнів прояву справедливого ставлення у взаєминах молодших школярів представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Рівні прояву справедливості у дітей молодшого шкільного віку

Рівні справедливості (всього учнів 122)					
Низький		Середній		Високий	
Кількість учнів	%	Кількість учнів	%	Кількість учнів	%
37	32,5	47	36,4	38	31,1

У результаті проведеного дослідження ми отримали інформацію, яка дозволила нам виявити ціннісну позицію школярів у їх взаєминах.

Аналізуючи результати дослідження, слід зазначити, що 37 учнів (32,5%) мають низький рівень сформованості справедливості, 47 учнів (36,4%) – середній рівень і 38 учнів (31,1%) – високий.

За результатами, які представлені в таблиці 2.1, можна відзначити, що для школярів з високим і середнім рівнем прояву справедливого ставлення

характерні глибокі знання про справедливе та несправедливе ставлення до інших людей, обґрунтованість, самостійність суджень, здатність зрозуміти інших і вміти правильно робити висновки стосовно них; учні цього рівня у ставленні до однокласників не проявляють нечесності, злопам'ятності, помсти тощо. Учні цих рівнів користуються повагою і визнанням у шкільній спільноті.

Також нами визначено характер взаємодії з учнями і вчителем у розрізі справедливого до навчання.

Слід зазначити, що учні з низьким рівнем прояву справедливого ставлення мають занижену самооцінку і здебільшого не виявляють бажання відповідати на уроках, спілкуватися із своїми однокласниками.

Рівень комунікативності і товарищескості ми визначили за допомогою методики «Який я у спілкуванні», з метою виявлення уміння в учнів налагоджувати комунікацію, що є основою становлення взаємин, а також аргументування, відстоювання своїх справедливих позицій. Результати дослідження за даною методикою узагальнено і представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Рівні комунікативності і товарищескості, як основи налагодження взаємин у шкільній спільноті дітей молодшого шкільного віку

Високий		Середній		Низький	
Кількість учнів	%	Кількість учнів	%	Кількість учнів	%
40	32,8	52	42,6	30	24,6

За результатами даної методики робимо висновок, що 40 учнів (32,8%) мають високий рівень товарищескості і комунікабельності, 52 учні (42,6%) – середній рівень і 30 учнів (24,6%) – низький рівень.

Учні з високим рівнем комунікативності й товариськості відчують задоволення від спілкування з оточуючими, мають багато друзів, вміють вислухати, зрозуміти і дати пораду, взаємини у групі визначаються вмінням відстоювати справедливість у взаєминах шкільної спільноти.

Школярі із середнім рівнем комунікативності і товариськості під час спілкування зазнають певних труднощів. Вони мають мало друзів, не завжди знаходять спільну мову з оточуючими. Можуть у розмові бути нестримані, невірноважені. Не завжди здатні поступитися своїми інтересами, поглядами під час спілкування з однолітками.

Діти з низьким рівнем комунікативності й і товариськості – замкнуті, говорять про справедливість, але боязко проявляють її, не можуть відстояти себе. Під час спілкування не проявляють ініціативу, зазвичай відмовчуються. Їм більше подобається перебувати на самоті.

За допомогою анкети «Стосунки в колективі» ми визначали взаємини у шкільній спільноті. На запитання: «Як ти почуваєшся у класі?» з 28 учнів сказали добре, 12 сумно і 12 самотньо, 18 висловили тривожність, бо ті хто їх захищають зараз на війні, 10 учнів стверджували, що треба бути справедливими у всьому, решта намалювали малюнок у якому хотіли передати, хто до них справедливий, а хто ні. Більшості школярам подобаються учні з їх класу і тільки 8 учнів заявили, що не подобається ніхто з класу, бо не поважають їх, погано ставляться, несправедливі, коли граються тощо (Додаток А, с. 81, № 4).

В цілому у взаєминах у класі переважає спільне захоплення чи заняття улюбленою справою (9-11 відповідей), повага один до одного (7 відповідей), допомога один одному (6 відповідей), співпереживання та розуміння один одного (по 2 відповіді). Та все ж найбільше хвилює учнів у взаєминах з однолітками взаємоповага і довіра (10-12 відповідей), несправедливе ставлення (5-7 відповідей), співпереживання (6 відповідей), байдужість (4 відповіді).

Підсумовуючи результати дослідження зауважуємо, що взаємини у спільнотах класу в розрізі розуміння і прояву справедливості потребують корекції, глибшого усвідомлення цінності справедливості як моральної чесноти

та виховання справедливого ставлення у взаєминах з однокласниками та об'єктивного ставлення до себе.

Для переважної більшості учасників дослідження важливим є питання наявності у вчителя якості справедливості, справедливого ставлення чи то в оцінюванні чи то судженнях про учня. Встановлено, що 63,8% школярів переконані в необхідності наявності у вчителя такої якості як «справедливість». Отримані результати (58, 5%) засвідчили, що більшість учнів віддають перевагу тим якостям справедливого вчителя, що виявляються у його стосунках з учнями – чесність, доброта, однакова повага до всіх, якщо учень не є зловмисним порушником у ситуаціях, що склались. Засуджують (32%) учні упереджене ставлення зі вчителя, яке аргументується не розумінням особистості й обставин кожного школяра, проявом байдужості, грубості тощо. Перевагу віддають четвертокласники при характеристиці учителя, як людини, яка в першу чергу розуміє їх, виявляє доброту і толерантність, співчутливість «справедливий вчитель – той, хто добрий і хто завжди зрозуміє». Для 9,7% школярів справедливим є педагог, який поважає учня, не ображає і не принижує. Своє бачення справедливого вчителя як такого, який «дозволяє все», висловили 1,4% досліджуваних. Думку про те, що «справедливий учитель – це чесна людина», висловили 28,8% респондентів. Як бачимо, ця якість найбільш часто приписувалася справедливому вчителю.

Підтвердженням є приклади таких відповідей, коли ми запропонували пригадати ситуації, в якій вчитель по відношенню до них *учитель вчинив несправедливо*. Зокрема: Олег К., учень 4-го класу: «Я написав з другом проєкт з Я досліджую світ на тему «З історії нашої вулиці», бо саме поруч живуть захисники нашої країни. Але вчителька сказала, що я списав з Інтернету. А що списувати, коли це живі історії. Ми виконували самі, лише дещо підказала старша сестричка». Марися Р., учениця 3-го класу: « На уроці англійської мови вчителька знизила мені оцінку, тому що я, хоч і виконала завдання, але не відразу здала роботу, а почала пояснювати сусіду по парті. Але ж він хворів і

дещо не розумів, тай варіант у нього не той, що у мене. Не розумію навіть так робити».

Зеник К., учень 4-го класу пригадав наступне: «На урок потрібно було підготувати додаткові вірші. Ті, що обов'язкові я вивчив. А додаткові не підготував. Вчителька сказала, що поставить погану оцінку. Це несправедливо, тому що не підготував не тільки я. Але погану оцінку поставили тільки мені». Такий приклад демонструє не лише несправедливе ставлення до окремих учнів, а й упередженість. Типовим було і таке судженням «Вчитель запитує більше кращих і тому оцінки в них кращі». Тримають образу на вчителів через їхнє необ'єктивне ставлення до учнів 9,0% опитаних. Наприклад, Влада З. висловила: «Вчитель інформатики вчинив несправедливо. Ніка і я грали у телефон. Але мій телефон забрали, а її ні, бо брат Ніки, добре знає комп'ютер, приходиться і допомагає вчителю, тому не те що карає, а навіть зауваження ніколи не робить». Прикладами є і такі висловлювання: Влад С., учень 3-го класу – «У мене сусід по парті забрав олівці, а вчителька чогось накричала на мене», Діма Л., учень 4-го класу – «Вчителька злісно закрила мою книжку» та ін.

Прикладом негативного ставлення були і розповіді дітей про несправедливе розв'язання і таких ситуацій. Так, Дмитро З. згадує випадок, коли у нього під час уроку з парті випадково впав пенал, на підлогу посипалися олівці і вчителька, не дивлячись на вибачення хлопчика почала кричати та ображати його. Цей випадок підтверджує несправедливе ставлення, з боку вчителя, який не розібрався у ситуації, не врахував того, що дитина вибачилася, а проявив педагогічну нетактовність. Така поведінка вчителя може на довго застати дитині в душу і викликати у неї почуття образи, несправедливості.

Підтверджувальними прикладами і стали розповіді дітей й такого змісту: Дмитро К. - переїхав із села разом з батьками до міста. Дмитро навчався на добре та відмінно, проблем у навчанні не було. Разом з тим після відповіді на уроці вчителька зауважила, що дивується як хлопець міг отримувати гарні

оцінки. На другий день учень не прийшов до школи, а його мати повідомила, що він не хоче йти до школи, а бажає знову повернутися до своєї школи в село. На питання, що трапилось, він сказав, що Павлик так само відповідав, але йому (Павликові) сказала вчителька, добре, а Дмитрові зробила зауваження. Таких чи подібних ситуацій, на жаль, діти розповідають багато. Знову для прикладу: «Якщо щось тільки в класі не так, то завжди звинувачують лише мене, хоча я точно до того чи іншого випадку не причетний, заявляє четвертокласник Ігор. Вчителька ніколи вже не розбирається, не намагається виявити справжнього порушника, а лише голосно додає «...знову там наш порушник» та й наказує найчастіше мене чи ще Сергія, бо ми в неї у числі «порушників». А тато мій на це каже «.. отак і будеш завжди, порушником без порушень, бо раз попався і все. Але я особливо поганого не зробив, не обманув, спізнився і то вибачився. Хіба це справедливо? А Зоряна Д. розповіла про конфлікт, який стався з нею у групі продовженого дня, під час прогулянки у парку разом з класом. Її однокласниця Катя, підняла брудну гілку і почала нею торкатися її плаття (Зоряни). Про свою образу дівчинка хоча й розповіла вчителю, але та (вчителька) не відреагувала на скаргу, і наказала дівчинці стати до всіх(діти йшли колоною по-двоє). Інші однокласники, намагалися захистити Зоряну, підтвердили те що бачили, та, на жаль, були дуже здивовані, коли вихователька ГПД байдуже віднеслась, не відреагувала. А однокласник Андрій З. ствердно намагався донести це так: «Мама Катерини працює начальником, хоча не пояснив яким, а Зоряни мама працює лише кондуктором тролейбуса». Такі вчителі чи вихователі, які не є однаково вимогливими до всіх учнів, до одних вони суворі до інших поблажливі, необ'єктивні у своїх рішеннях, діють згідно виробленого стереотипу, користуються «ярликами», то це спричиняє не просто невдоволення із боку учнів, а така несправедливість окрім того, що ображає дитину, розвиває у неї жорстокі риси характеру. А це значить, що вчителі виявляють свою педагогічну некомпетентність і недооцінюють можливостей та здібностей школярів, не зважають на їх внутрішній світ, і цим самим вселяють у зневіру, вкріплюють ознаки несправедливості.

Кількісні та якісні характеристики емпіричних даних констатувального етапу дослідження, приклади розв'язання ситуацій зі шкільного співжиття свідчать про необхідність підвищення потенціалу виховання справедливості й справедливого ставлення у взаєминах шкільної спільноти.

2.2. Шляхи підвищення потенціалу виховання справедливості, справедливого ставлення у взаєминах учнів

2.2.1. Ціннісно-діалогічний підхід у вихованні справедливості у взаєминах учнів шкільної спільноти

Згідно концептуальних наукових положень І.Беха цінності педагогічної діяльності відображають пріоритет загальнолюдських духовних, практичних, особистісних цінностей. А засвоєння і прийняття їх учителем створює фундамент його професійної культури [3, с. 70]. Учений зауважував, що, предмет цінності не зводиться до засобу чи користі, а виявляється у добродійних діях її носія, у ціннісному самоствавленні .

Ціннісне ставлення учителя до себе, яке засвідчує справедливе оцінювання ним своїх чеснот, позитивно позначається на характері стосунків з учнями. Вчитель, який визнає свою гідність, схильний визнавати гідність іншого учасника педагогічної взаємодії [37].

Отож, застосування ціннісного підходу для виховання справедливості у педагогічній взаємодії є актуальним і ґрунтується на таких положеннях:

- найвищою суспільною цінністю є людина, яка заслуговує на відповідне ціннісне ставлення;
- утверджуючи себе як цінність, людина виявляє ціннісне самоствавлення, що позначається на розвитку її ціннісного ставлення до іншого учасника взаємодії;
- у процесі педагогічної взаємодії обидва її суб'єкти засвоюють ціннісні знання про справедливість, які формують розуміння ціннісно-нормативної регуляції взаємин учасників взаємодії;

- цінність справедливості посідає провідне місце серед цінностей особистості педагога.

Почуття цінності іншої людини необхідно виховувати у ранньому дитинстві, бо саме у цей віковий період у дітей починає проявлятися емпатія, за якої ті чи інші емоційні переживання однієї дитини, викликають відповідні емоційні прояви в іншій [42].

У педагогічній взаємодії важливим є поєднання ціннісного підходу з діалогічним, згідно основних положень якого розвиток і вияв у вчителя якості справедливості у взаємодії зі школярами розглядається через призму категорії діалогу. Діалог- це «співбуття» двох або декількох осіб, які виступають як суб'єкти звернення один до одного, віднаходимо у працях М. Бахтіна .

Виходячи з поглядів сучасних учених-психологів, зокрема: М. Боришевського, І. Беха, О. Скрипченка, Л. Клочек в освітньому процесі, як діяльність учителя, так і діяльність учнів, у своєму поєднанні, становлять спільну діяльність, спрямовану на досягнення мети інтелектуального й особистісного розвитку останніх і це відбувається у форматі діалогічного спілкування, де кожен з його учасників виступає як рівноправний партнер.

Культура ведення вчителем діалогу з учнями залежить від рівня інтелектуального, емоційного, морального розвитку педагога. У вербальних і поведінкових виявах він демонструє слідування гуманним принципам і моральним цінностям, серед яких цінності справедливості відводиться одне з провідних місць.

У педагогічній взаємодії встановлення рівності між учителем і учнями, ведення паритетного діалогу забезпечується комунікативною компетентністю суб'єктів спілкування, яка ґрунтується на етично впорядкованому цілісному життєвому досвіді вчителя та досвіді міжособистісного спілкування учнів.

Діалогічні стосунки учасників освітнього процесу будуються на основі довіри, відкритості, щирості, доброзичливості, прийняття особистості партнера. Діалог учнів і вчителя виглядає як використання останнім таких прийомів і технологій, за допомогою яких здійснюється вплив на школярів.

Демонстрування вчителем свого морального ставлення до учнів, спілкування з ними у вимірі загальнолюдських цінностей прищеплює школярам норму ціннісного, справедливого ставлення до іншої людини. І вчитель, і учні в діалозі отримують досвід співробітництва й співтворчості. Діалогічність взаємин учителя і школярів виявляється в дотриманні педагогом тактики ділових взаємостосунків, у застосуванні демократичного спілкування з учнями.

Особливого значення набуває діалогічна взаємодія у процесі навчання, зокрема у контексті розгляду проблем школярів, утверджуючи принцип взаємної поваги учасників освітнього процесу.

Про місце діалогу, його роль та особливості у взаємодії вчителів і учнів наголошує С. Білозерська. Учена переконливо доводить, що під час діалогічної взаємодії суб'єкти виявляють активність по відношенню один до одного [8].

Таким чином, застосування діалогічного підходу в дослідженні проблеми справедливості у педагогічній взаємодії зводиться до таких положень:

- оптимальною умовою для конструктивної взаємодії учасників соціальних процесів є діалогічність їх взаємин;
- діалог є способом вербального спілкування і одночасно феноменом інтерсуб'єктної взаємодії;
- діалогічна взаємодія базується на діалогічній спрямованості учасників, що включає їх уявлення про рівноправні стосунки як вияв взаємної поваги та довіри до партнера;
- діалогічна взаємодія передбачає здійснення її учасниками взаємного розвивального впливу, що виявляється в позитивних змінах у моральному розвитку особистості кожної сторони, в здатності робити правильний моральний вибір, відстоювати власну гідність і вдаватися до справедливих дій.

Поєднання основних положень ціннісного та діалогічного підходів у контексті дослідження справедливості у взаєминах шкільної спільноти, зокрема педагогічній взаємодії є органічним і співвідносяться у наступному:

- в педагогічній реальності для вчителя учень є найвищою цінністю, у стосунках з яким виявляється гуманістична спрямованість особистості педагога;
- ціннісне ставлення до особистості школяра виявляється у діалогічній комунікативній взаємодії;
- вияв учителем цінності соціальної справедливості у діалогічних стосунках з учнями сприяє особистісному розвитку останніх, відкриває перспективи їх гуманістичної самоактуалізації.

У цьому контексті важливим вважали ставлення учителя до цінності справедливості. Тому спробою було проведення бесіди анкетування з колегами за змістом таких запитань: Чи є проблема формування уявлення про справедливість актуальною для Вас, зокрема у взаємодії з учнями батьками? Які види методичної роботи у школі Вам найкраще б допомогли у формуванні уявлень у молодших школярів про справедливість у ставленнях один до одного:

- взаємовідвідування відкритих занять;
- анкетування педагогів з питань всебічного розвитку особистості дитини;
- консультації з означеної тематики;
- участь у спільних педрадах, круглих столах тощо;
- спільні методичні об'єднання творчих груп вихователів;
- взаємообмін педагогічним досвідом – моніторинг ефективності роботи.

Які форми роботи з батьками допоможуть підвищити рівень сформованості у молодших уявлень про справедливе ставлення один до одного? (– батьківські збори; – семінари, тренінги, круглий стіл; – спільні заходи (екскурсії, свята); – індивідуальні бесіди, зустрічі тощо; – інше (що саме?). Які труднощі відчуваєте у формуванні справедливого ставлення дітей один до одного?

Поєднання основних положень ціннісного та діалогічного підходів, на нашу думку, сприятиме вихованню справедливості як моральної чесноти в освітньому процесі під час педагогічній взаємодії.

Впровадження ціннісно-діалогічного підходу, ставлення до учня як до цінності, спонукає педагога регулювати з ним взаємодії таким чином, щоб не

допускати в них несправедливих виявів. У форматі діалогічного спілкування досягається паритетність між учителем і школярами в поясненні педагогічних ситуацій, поглядів учасників взаємодії на справедливість вирішення вчителем поточних проблем оцінювання навчальних досягнень чи не доопрацювань учнів та неузгодженість їх поведінки.

2.2.2. Виховний потенціал змісту інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у розвитку моральних цінностей: справедливості, справедливого ставлення у взаєминах учнів початкових класів

Метою навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» є особистісний розвиток молодших школярів на основі формування цілісного образу світу в процесі засвоєння різних видів соціального досвіду, який охоплює систему інтегрованих знань про природу і суспільство та ціннісні і орієнтації в різних сферах життєдіяльності і соціальної практики. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступного завдання - виховання активної позиції громадянської і соціально-культурної належності себе і своєї сім'ї до України, інтересу до пізнання історії та природи свого краю і країни; поваги до загальнолюдських цінностей, виховання ціннісного ставлення до людини як найвищої цінності. Зміст курсу побудований на принципах гуманізму, ціннісних орієнтацій ставлення особистості до суспільства і держави, людей, до себе, що і передбачено концептуальним засадам національної програми виховання.

Таблиця 2.2.1

Виховний потенціал змісту підручників інтегрованого курсу Я досліджую світ

Автор	Клас	Частина	Теми	Сторінка
Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Лариса Грубіян, Ніна Павич	3	1	Чи всі люди рівні. Що таке справедливість.	с.22-27

Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Лариса Груб'янін, Ніна Павич	2	2	Чи завжди треба бути добрим і справедливим	с.31-34
Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Лариса Груб'янін, Ніна Павич	4	1	Про великі права маленької дитини	с.47-51
Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Лариса Груб'янін, Ніна Павич	4	2	Людина – найбільша цінність	с.121-125
Ірина Грущинська, Зоя Хитра, Ірина Дробязко	1	1	Що таке правдивість, щирість і справедливість.	с.76
Ірина Грущинська, Зоя Хита, Ірина Дробязко	2	1	Коли я вчиняю правильно. Коли мій вчинок справедливий	с.77
Ірина Грущинська, Зоя Хита, Ірина Дробязко	2	1	Будь-який вчинок має наслідки.	с.80-82
Надія Бібік, Галина Бондарчук	3	1	Я маю право на права.	с.108-110
Надія Бібік, Галина Бондарчук	3	1	Моє ставлення до інших.	с.128-129

Посилання на підручники

ЯДС Т.Гільберг, 2 клас - <https://pidruchnyk.com.ua/1285-ya-doslidzhuyu-svit-2-klas-gilberg.html> [20].

ЯДС Т.Гільберг, 3 клас - <https://pidruchnyk.com.ua/1523-ya-doslidzhuyu-svit-3-klas-gilberg-nush.html> [21].

ЯДС Т.Гільберг, 4 клас - <https://pidruchnyk.com.ua/1615-ya-doslidzhuyu-svit-4-klas-gilberg.html> [22].

ЯДС І.Грущинська, 1 клас - <https://pidruchnyk.com.ua/1220-ya-doslidzhuyu-svit-1-klas-gruschynska.html> [30].

ЯДС І.Грущинська, 2 клас - <https://pidruchnyk.com.ua/1286-ya-doslidzhuyu-svit-gruschinska-2-klas.html> [31].

ЯДС Н.Бібік, 3 клас - <https://pidruchnyk.com.ua/1522-ya-doslidzhuyu-svit-3-klas-bibik.html> [7].

Здійснений нами аналіз змістового потенціалу підручників Я досліджую світ у площині виховання справедливості, як важливої властивості особистості, та оцінка даного аспекту вчителями-практиками, підтвердили необхідність покращення цього процесу як у використанні змістового аспекту так у доборі форм, методів і засобів активізації виховання справедливого ставлення у взаєминах молодших школярів. Оскільки безпосередня педагогічна діяльність автора магістерської роботи пов'язана навчанням мовно-літературної галузі, зокрема проведенням уроків української мови (читання), то нами зроблений ще й аналіз виховного потенціалу інтегрованого підручника Українська мова 1-4 клас (автори Палій, Одинак, Істратій), а також результативність нашої роботи у контексті поставлених завдань магістерського дослідження (Таблиця).

Виховний потенціал змісту підручників Українська мова

Автор	Клас	Частина	Теми	Сторінка
Наталія Палій, Марія Одинак, Маргарита Істратій	1	1	«Ми дружимо» («Якщо в мене є цукерка...»)	с.34-35 (98-99)
Оксана Петрук	3	1	Оксана Петрук Яблуко в осінньому саду»	с.91-92
Оксана Петрук	3	1	Оксана Петрук«Друзі в поході»	с.105-106
Оксана Петрук	4	2	Оксана Петрук «Колосок»	с.21-23

Оксана Петрук	4	2	Оксана Петрук «Коник-Стрибунець»	с.35-36
Оксана Петрук	4	2	Оксана Петрук «Чарівні дарунки»	с.45-47

Посилання на підручники

Українська мова Н.Палій 1 кл.- <https://shkola.in.ua/1217-ukrainska-mova-1-klas-palii-2018-chastyna-1.html> [55].

Українська мова та читання О.Петрук 3 кл.- <https://shkola.in.ua/2360-ukrainska-mova-ta-chytannia-3-klas-petryk-2020-rum-ch-1.html> [56].

Українська мова та читання О.Петрук 4кл.- <https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/pidruchnyku-4-klas-2021/2-Ukr-mova-chytannya-4kl-dlyanats-menshyn/z-navch-rum-mov-Petryk/Ukr-mova-rumunskoyu-4kl-Petryk-ch2.pdf> [57].

Альтернативою пропонуємо вивчення курсу крізь призму розвивальних занять «Крокуємо до справедливості», мета яких розширювати в учнів початкових класів уже відомі правила справедливої поведінки, поглибити розуміння морального змісту етичних норм, означеної якості, зокрема справедливості, формувати справедливе ставлення у взаєминах однокласників старших, друзів тощо. Структурою занять «Крокуємо до справедливості» визначено нами умовно чотири етапи (кроки) виховання розуміння поняття «справедливість» та вирізнення його в системі “дитина-дитина”, що побудовані на основі типології несправедливості у міжособистісному спілкуванні запропонованою І. Бехом: «елементарно свідомо, самостверджувальна, конформістська, некомпетентна, гіперпохвальна, емоційно-ситуативна» . Реалізацію цієї мети умовно подаємо покроково.

Крок І, здійснюється на етапі вивчення змістової лінії «Людина»/ «Я людина». Результатом знань є засвоєння таких понять як «справедливість» та «несправедливість», типи, норми і правила справедливої і несправедливої

взаємодії, усвідомлення справедливості як найвищої цінності, уміння давати характеристику людини крізь призму притаманних їй якостей, властивостей: добра, чуйна, справедлива. Алгоритм роботи передбачає розкриття понять «справедливість» й протилежного «несправедливість». Наступним видом роботи є корекція продемонстрованої елементарно свідомої форми несправедливості, зокрема демонструє учень як він не просто пам'ятає, а й мстить однокласнику за завдану колись образу, грубість, незаслужено позитивно оцінює своїх ровесників, щоб не втратити підтримки, допомоги, приятельських з ними стосунків тощо, безпідставно підозрює однокласника в тому, чого він не скоїв, незаслужено дорікає, принижує й придушує добрі почуття, вчинки. Для того, щоб учень навчився розрізняти справедливі та несправедливі вчинки, доцільно перш за все здобути знання про себе, пізнати своє «Я», а тому цей крок має допомогти учневі у розвитку мотивації до самопізнання. Так для прикладу з учнями третього класу проводилася рольова гра «Уявний мікрофон». Створені дві команди, які по чергово задають одна одній запитання: Чи порушували вони коли - небудь правила, наприклад гри? Якщо так, то хто постраждав в цьому? Актуальними були питання - що відчують учні, коли команда в якій ви граєте програє чи виграє не чесно; що сприяє дотриманню справедливості в проведенні ігор. Чи можуть вони зізнатися в несправедливості свого вчинка і признати його та ін.

Учитель створює конкретні ситуації, організовує рольові ігри у процесі яких учні оволодівають знаннями про справедливі та несправедливі взаємини, у них виникають переживання несправедливого ставлення не тільки до себе, а й до оточуючих, коли їм доводиться виявляти вміння однаково уважно ставитися до однолітків, зберігати їхню свободу, не мститися за завдану раніше образу, прояви жорстокості чи нечесності, не підозрювати безпідставно іншого в тому, чого він не скоїв, не дорікати. Такий перший крок у формуванні почуття справедливості і внутрішнє їх переконання зумовлювали здійснення учнями справедливих вчинків, що спостерігалось нами далі.

Зміст подальшої роботи нашого алгоритму визначався змістовою лінією «Людина серед людей»/Я та інші. Це був умовно визначений Крок II. Мета цього кроку визначалася змістом вище описаної змістової лінії, передбачалось здійснення корекції несправедливості за такими напрямками: перший - оцінювання своїх однокласників, відповідно до оцінки інших (вчителя, авторитетного друга, однокласника); другий - корекція некомпетентності щодо несправедливості: оцінювання свого друга чи однокласника без глибокого знання про його можливості, інтереси чи психічний стан тощо. Для того, щоб дитина навчилася Для об'єктивного оцінення чи розрізнення понять справедливих та несправедливих вчинки, доцільно перш за все здобути знання про себе, пізнати своє «Я» та наявність справедливості у ньому. З цієї метою під час вивчення тем змістової лінії «Людина серед людей» здійснювався розвиток мотивації до самопізнання, формування первинних навичок самоаналізу, синтезу, адекватної самооцінки. У дітей формувалися уміння прийняття іншої людини, здійснювалося виховання справедливого ставлення одне до одного на засадах рівності та правдивості, розвивалися комунікативні навички та високий рівень культури. Підсумком стали очікувані результати - уміння молодших школярів оцінювати власні вчинки і вчинки інших людей, висловлювати оцінні судження, підтримку та збереження міжособистісної злагоди, взаєморозуміння запобігання конфліктам та мирне, головне справедливе, розв'язування суперечок, з проявом здатності враховувати думку однокласників, друзів старших - рефлексія.

Зміст роботи умовно, визначеного Кроку III, спрямовували на вироблення вмінь керувати своїми емоціями та контролювати свої дії у шкільній спільноті - тема «Моя шкільна спільнота», «Що ми можемо зробити один для одного», «Справедливість і правда» (4 клас). На цьому етапі здійснювалась корекція так званої самостверджувальної несправедливості. Для прикладу наводимо ситуації, які коректувались: а)учень, жартуючи, звинувачує у поганому вчинку свого однокласника, у відповідь – образа; б) гіперпохвальна несправедливість - учень завищено оцінює іншого через емоційну нестриманість, запальність; в)

емоційно-ситуативна несправедливість: учень орієнтується на актуалізовані почуття іншого, через що втрачається об'єктивність оцінювання; г) емоційна усвідомлена несправедливість: несправедливість до інших носить не прямий характер, причиною є погані настрої, самопочуття, тощо.

На завершальному етапі, так званому, Крок ІУ, поєднувались знання і навички попередніх трьох кроків. Учні набували практичних умінь, а саме: давати оцінку своїй поведінці, вчинкам і поведінці та вчинкам інших людей щодо прояву справедливості, висловлювати оцінні судження, щодо дотримання морально-етичних норм взагалі, а також розвивалися у них навички підтримки й збереження міжособистісного розуміння, попередження конфліктів, мирного справедливого розв'язування ситуацій, бажання працювати в групі чи команді, при цьому враховували думку однокласників, друзів, старших. Діти вчилися усвідомлювати цінність життя в колективі, засвоювали правила взаємодії у шкільній спільноті, у сім'ї, чи суспільстві. У школярів формувалася здатність дотримуватись правил здорового способу життя, здійснення самоконтролю, самооцінювання, саморегуляції, виявлення морально-вольових рис особистості, зокрема таких як: обов'язковість, вимогливість, відповідальність, охайність, бережливість, старанність, самокритичність, самоповага, почуття гідності не тільки при потребі дотримуватись справедливості, а й впродовж життєдіяльності, бо саме ці якості забезпечують уміння поважати себе та оточуючих, надавати допомогу всім, хто її потребує, бути безкорисливим, правдивим, чесним, добрим, щирим, справедливим.

Для забезпечення виконання поставлених завдань, щодо виховання справедливості, справедливого ставлення та активізації молодших школярів у засвоєнні основних етичних норм передбачалось використання інтерактивних методів і технологій в освітньо-виховному процесі, що забезпечують активне, безпосереднє включення у запропоновану діяльність учнів класу. При цьому розв'язувалися суперечливі питання, моделювалися реальні ситуації для спільного розв'язання. Таким чином, інтерактивні техніки дозволяють вчителю

створити в групі атмосферу творчої співпраці, що відповідає меті означеного предмету дослідження.

Для виховання почуття справедливості, справедливого ставлення молодших школярів на уроках «Я досліджую світ» найбільш ефективними стали методи свідомого вибору, прийняття рішення, оцінки та самооцінки, інтерактивні методи, проекти, рольові ігри та ін., при використанні яких враховувались як вікові так й індивідуальні особливості дітей. Наприклад, після того як учні прослухали казку чи оповідання, вони мали вибрати головного персонажа, при необхідності оцінити його дії, поведінку, ставлення, потім зображували позитивні сторони персонажа у малюнках, розігрували у ролях, припускали, а якби зробили вони, оцінювали, що їм сподобалось, а що ні та аргументували свою відповідь. Учні мають визначити головне у почутому й вирішити, як це можна відтворити. Особливу роль відіграють і рольові ігри, зокрема для 1-2 класів. За допомогою рольових ігор, інсценізації навчали дітей справедливої взаємодії з однолітками. Під час проведення рольової гри використовувався такий прийом як: у певний момент зупинити дію та запитати учасників і глядачів про те, що відбувається. Наприклад, у рольовій грі, де розігруються взаємини дітей, в яких спеціально проглядається несправедливість, доцільно запропонувати учням інший шлях розв'язання проблеми, а далі й розіграти та обговорити кілька можливих варіантів подолання несправедливості. Такий ігровий метод чи прийом допомагає дітям вибрати найбільш ефективний спосіб розв'язання проблемної ситуації морально-етичного змісту. Саме у грі, як і дошкільному віці, так і молодшому шкільному, відбувається набуття нового досвіду взаємодії, освоєння нових соціальних ролей, формування і розвиток нових сторін образу «Я». А залучення учнів до підбиття підсумків того чи іншого виду роботи, в даному випадку гри, розвиває самосвідомість дітей, мотивує діяти згідно моральних норм, що, у свою чергу, сприяє справедливому оцінюванню особистих вчинків і вчинків однокласників, друзів. А під час аналізу результатів нашого дослідження на методичному об'єднанні вчителів початкових класів спільно вироблялись

поради щодо використання методів і форм роботи з метою морально-етичного виховання, зокрема виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку як на уроці, так і в позаурочний час за рубриками «Як бути», «Від справедливості до дружби», «Справедливість і добро перемагають зло». Цікавим видом роботи для учнів було й обговорення малюнків, зображень або предметів, на яких проілюстровані були різні вчинки людей. Такий вид роботи сприяв вивленню індивідуального ставлення учня до ситуації, сприяв прояву емоцій щодо явищ чи подій, які демонструвались. Діти краще запам'ятовували інформацію, якщо отримували її з відеоносіїв. Переважно це демонструвалися сценки із шкільного життя, міжособистісні взаємини шкільної спільноти чи власне спільноти класу, в родині, а також взаємини між героями казок, ролики мультфільмів тощо. Після їх перегляду, учні обговорювали події, висловлювали своє враження, оцінювали вчинки героїв відеофільмів, міркували, як можна по-іншому вирішити ситуацію, щоб не було прояву несправедливих дій чи інших неетичних вчинків [Додаток В].

Значний педагогічний вплив на розвиток справедливості має самостійна гра дітей. Ігри з ціннісним змістом, які потребують від дітей виражати власне ціннісне ставлення до певної ситуації, проводьте в будь-який вільний від основних занять час. Під час ігор діти навчаються встановлювати певні правила та дотримуватися їх, розв'язувати конфліктні ситуації, знаходити спільні рішення тощо. Також у грі діти вчать оцінювати вчинки одне одного та робити певні висновки.

Для прикладу «На килимку в ігровому куточку сиділі Яринка. Сльози котилися по її щічках, і вона повторювала тихенько: «Це несправедливо». Поруч стояла Міла і втішала дівчинку, і тут підійшла Оля й промовила: «Яринко, ти ж перша її вдарила та забрала всі іграшки, отож покарали тебе справедливо. Нічого плакати, треба вибачитися й ніколи так не робити».

У прикладі наведено два варіанти реакції на ситуацію. Одна дівчинка вважає, що її покарали несправедливо, інша навпаки, що отримала по справедливості. Хто правий? Якщо ми не знаємо, що сталося, то відповісти

складно. Під час самостійних ігор нерідко виникають такі конфліктні ситуації. Аби швидко їх розв'язати, учитель припиняє. Нерідко буває, що винним визнають того, хто найактивніший або найгаласливіший. Про те справедливість має бути.

Тож аби уникнути несправедливих рішень, завжди треба вислухати думку всіх дітей. Спостерігати за розвитком гри скеровувати увагу на основну ідею змісту ситуації, заохочувати дітей висловлювати власне ставлення до проявів несправедливості.

Цікавою видалось виконання творчої роботи, для учнів 4 класу яке диференціювалась з правом вибору того завдання, яке найбільш може виконати учень відповідно своїх можливостей це «Створюю (конструюю) модель, описую чи малюю образ справедливої людини як прототипу себе, складаю пам'ятку: як бути справедливим»

Перша група учнів - з паперу моделювала силует людини. На кожному елементі (тулуб, голова, рука....) силуету підписували ті основні (базові) якості, з якими справедливість найбільш споріднена (Додаток В, с.105 №8).

Підказкою для першої групи стало виконане завдання другої групи, яка записувала за допомогою методу асоціативного куща слова-характеристики справедливої людини, справедливого ставлення у взаємодії членів шкільної спільноти.

Третя група малювала образ справедливої людини, використовуючи при цьому відповідну гаму кольорів.

Отож, організацією роботи передбачалось створення таких умов, за яких щонайменший прояв справедливої поведінки підтримувався і схвалювався, забезпечувалася потреба дитини у спілкуванні з більшістю однокласників, а також діалог з учителем, використовувались ситуації та види діяльності, специфічні саме для дітей цього віку. Виконання поставлених завдань, потребувало від школярів максимального використання досвіду здобутого за період навчання даної проблеми та життєвих ситуацій, узгодження конструктивної взаємодії з однокласниками. Така діяльність безумовно

активізувала самостійні міркування, вправляла в умінні робити вибір та оволодівати культурою взаємин, бути справедливим до себе та проявляти справедливе ставлення до інших, у даному випадку до своїх однокласників. А виховні впливи на школяра передбачали посилення уваги, турботи, розширення знань про моральні взаємини персонажів літературних творів та людей в реальному житті.

Під час проведення уроків Я досліджую світ у початковій школі, при розгляді різних, морально-етичного змісту, ситуацій аналізуємо дії партнерів по спілкуванню в реальній взаємодії, вправляємо вміння дітей застосовувати складені правила, їх зміст, оцінювати вчинки. Емоції радості чи смутку, зумовлені вчинками героїв казок чи оповідань, і особисте ставлення дитини до нього залишали помітний слід у пам'яті і, збагачуючи досвідом, допомагали прогнозувати подібні дії учинки в реальному житті (Додаток В, с.99 №3) .

Значний потенціал у вихованні цієї морально-етичної якості і норми мають прислів'я та приказки про справедливість. Головне завдання вчителя пояснювати, якщо учні не розуміють чи не можуть самі пояснити зміст прислів'я, обговорювати їх на уроках. Для прикладу: Справжня людина та, у якої торжествує справедливість — у людей, які твердо ступають по своєму життєвому шляху, завжди присутня віра у справедливість. Справедливість у людини ніде не пропаде, якщо це почуття вже присутнє у свідомості індивіда, то воно нікуди не дінеться. Пісня любить хорошого виконавця, а людина — справедливого цінителя — важливо, щоб кожному людину цінували по її заслугам, справедливо. Якщо такого немає, то відсутні будуть віра в правду.

Отож, розвиток емоційно-почуттєвої сфери такими засобами впливу на школяра, через які утверджується цінність його особистості, і які дозволяють реалізувати поставлені навчально-виховні завдання, сприяють оволодінню учнями засадами справедливої поведінки та конструктивної діяльності з однокласниками, налагодженню взаєморозуміння, ціннісного справедливого взаємовідношення. Звісно, що уявлення про себе формується в процесі

спілкування й діяльності, коли учень оцінює власні здібності у порівнянні із іншими. Уявлення учня про себе, які виникають у спеціально створених педагогічних ситуаціях, та які закріплюються на основі думок і оцінок інших учасників освітнього процесу розширення знань про моральні взаємини персонажів літературних творів та людей в реальному житті, надають йому почуття впевненості в собі, в правильності, справедливих дій учинків, стають основою для формування його самооцінки та оцінки інших. В цілому, робимо висновок, що формування почуття справедливості є невід'ємною складовою розвитку особистості молодшого школяра.

Узагальнюючи результати констатувального дослідження, ідею реалізації потенціалу ціннісно-діалогового підходу у вихованні моральних цінностей та виховне джерело змісту й інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у вихованні справедливості й справедливого ставлення у взаєминах молодших школярів, нами вироблені практичні рекомендації вчителю щодо виховання справедливості й справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку. Зокрема:

«Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості..., моральні цінності мають стати особистісним духовним багатством кожного вихованця», закликав великий педагог В. О. Сухомлинський [70, с. 177].

Справедливість є основою загальнолюдської моралі та відіграє важливу роль у процесі утворення і утвердження духовних цінностей людства.

Справедливість вимагає неупередженого ставлення до інших, яке відповідає моральним правилам, зокрема:

1. Постійно акцентуйте увагу на значущості справедливих дій учнів, Проявляйте ціннісне ставлення до учнів, умійте налагоджувати діалог з кожним з них.

2. Систематично діагностуйте процес розвитку справедливості як особистої якості за методиками «Ціннісні орієнтації» (авт. М. Рокіч), «Ваш стиль взаємодії» та ін.

3. Постійно поповнюйте свої психологічні знання про динаміку та детермінанти морального розвитку особистості, її ціннісної сфери;

4. Актуалізуючи свої моральні якості, постійно удосконалюйте свою здатність дослухатися до моральних запитів кожного школяра.

5. Удосконалюйте свою здатність проникати у внутрішній світ дитини задля виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку. застосовуйте індивідуальний підхід щодо кожного учня у взаємодії з ним, виховуйте само і взаємо повагу у побудові стосунків зі школярами.

6. Розвивайте сумлінне, об'єктивне виконання справедливого оцінювання учнів результатів їхньої діяльності.

7. Поповнюйте свої знання про психологічні особливості виховання справедливих взаємин у шкільній спільноті, розвивайте важливість механізму діалогічної комунікативної взаємодії вчителя з учнями.

8. Систематично працюйте над розвитком своєї здатності прийняття правильних, соціально справедливих рішень у педагогічних ситуаціях, які потребують морального вибору.

9. Для кращого розуміння змісту справедливості й тлумачення цього явища у педагогічній взаємодії рекомендуйте собі і своїм колегам розширювати свої знання та знання учнів про генезу їх уявлень щодо справедливості.

10. Удосконалюйте свої уміння досягати взаєморозуміння зі школярами під час бесід з ними на тему «Справедливе і несправедливе у наших учинках», Як бути завжди справедливим і чому цьому варто навчати інших.

11. Активізуйте дію психологічних механізмів ціннісної рефлексії, ціннісної саморегуляції щодо розвитку справедливості, її складових когнітивно-інформаційної, емоційно-почуттєвої, мотиваційно-ціннісної та ін.

12. Зразком моральної поведінки для молодшого школяра має стати вчитель, його дії. Він, учитель має навчити своїх вихованців справедливості та чесності на власному прикладі, через слова і дії пояснюючи зміст і особливості цих основних моральних понять а якщо слова вчителя розходяться із його

вчинками – це призводить до недовіри, і говорити про виховні засоби вже не доречно.

13. У ставленні до дітей несправедливо: сварити їх за погані результати в учінні, якщо дитина втратила інтерес, зацікавленість до навчання;

14. Дозвольте дитині висловити свої емоції й почуття, а потім разом шукайте рішення. Нехай вона знає, що відчувати прикрість і розчарування тоді, коли не отримуєш бажаного результату.

15. Показуйте приклад того, як треба відстоювати правду та справедливість.

16. Складіть формулу справедливості - кожен отримує те, чого заслуговує.

17. Навчайте характеризувати справедливу й несправедливу людину? (*Справедлива людина* - високоморальна; здатна піднятися над собою та власними інтересами; завжди робить правильний вибір; у вчинках спирається на загальнолюдські чесноти, зокрема чесність і правильність. *Несправедлива людина* також має певні особистісні якості, проте зі знаком мінус — не вміє чинити сумлінно та слушно; коли чогось хоче, то швидко забуває про чесність; хитрує й керується лише особистими інтересами та меркантильними міркуваннями, маніпулює тощо).

18. Щоб сформувати в дитини основи справедливого ставлення у взаєминах дітей класу потрібно створити умови, щоб вона отримувала не лише знання про прояви справедливості, а й особистий досвід щодо таких проявів — мала змогу бачити приклади справедливої поведінки та робити власний вибір і чинити відповідно до нього.

19. У казках знайти приклади справедливості легко. Проте діти беруть за взірць не казкових персонажів, а людей, що їх оточують. Спілкуючись із дорослими та однолітками, діти засвоюють певні норми та правила. Відтак у них поступово формуються основи справедливості, які містять три компоненти:

- *когнітивний* — те, що дитина знає про справедливість;

- *афективний*— як дитина ставиться до проявів несправедливості до себе та інших;
- *діяльнісний*— як дитина чинить, який вибір робить.

20. З приходом дитини до школи образом, зразком справедливості для школяра виступає вчитель. Саме тому починати потрібно із себе.

21. Основними методами впливу у роботі з учнями з метою виховання у них справедливого ставлення до себе та інших є:

- *роз'яснення* — ознайомлюйте дітей із загальнолюдськими цінностями та їх значенням у житті людини;
- *метод прикладу*—наслідувати поведінку дорослих;
- *переконання*— впливайте на свідомість дітей через зниження рівня критичності під час сприймання інформації, звертайтеся до власного критичного судження дітей, активізуйте їхню розумову діяльність;
- *метод вправи*— навчайте дітей приймати рішення на основі конкретних особистісних цінностей;
- *самонконтролю* – навчайте кожного школяра контролювати і саморегулювати свою поведінку;
- *оцінювання і стимулювання* ціннісно-орієнтаційної діяльності учнів - звертайтеся до їхнього почуття справедливості під час ігор, обговорення літературних творів, спостережень .

22. Спонукайте дітей повсякчас до проявів справедливості: «Покажи, як би ти вчинив на місці цього хлопчика», «Поміркуй і вислови слова підтримки цій дівчинці», «Вчини так, як вважаєш правильним у цій ситуації» Нерідко можемо спостерігати ситуацію, коли батьки забороняють дитині грати на планшеті, проте самі постійно «сидять» у телефоні. Звичайно, що в дитини виникає обурення й хибне уявлення про те, що дійсно є «справедливим», а що «ні».

23. У кожному зручному хвилину залежно від ситуації пробуджуйте емоції та моральні почуття дитини запитаннями на кшталт: «А як би ти вчинив у цьому випадку?», «Чи згодний ти з такими діями персонажа казки? Чому?», «Як ти

вважаєш, чи правильно вчинив хлопчик/дівчинка?», «Приємно чи ні цій людині після того, як із нею так повелися?». Повсякчас спонукайте дітей до проявів справедливості: «Покажи, як би ти вчинив .....», «Поміркуй і вислови слова підтримки .....», «Вчини так, як вважаєш справедливо у цій ситуації» тощо.

Такі прийоми спираються на притаманне людям прагнення до чесності, дружби, товариськості, рівноправ'я. А сформоване почуття справедливості дає дітям змогу самостійно регулювати відносини з дорослими, у колективі однолітків та з навколишнім світом загалом.

24. Значний педагогічний вплив на розвиток справедливості молодшого школяра, особливо першого циклу навчання має гра. Ігри з ціннісним змістом, які потребують від дітей виражати власне ціннісне ставлення до певної ситуації, проводьте в будь-який вільний від основних занять час. Під час ігор діти навчаються встановлювати певні правила та дотримуватися їх, розв'язувати конфліктні ситуації, знаходити спільні рішення тощо. Також у грі діти вчаться оцінювати вчинки одне одного та робити певні висновки.

25. Для виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку, освітньо-виховного впливу на цей процес, впливу сім'ї необхідно знати дитину в цілому, її особливості, властивості, характер, спонуки, прагнення, мотиви, рівень їх морального розвитку, емоційний стан дитини.

26. Ефективне вирішення проблеми виховання справедливості, справедливого ставлення потребує єдності дій батьків та учителів для створення відповідного середовища, а саме:

- створення і постійної підтримання сприятливого мікроклімату й справедливого ставлення один до одного в школі та сім'ї;
- стимулювання особистості до бажань і прагнень дотримання справедливості у взаєминах шкільної спільноти;
- виховання потреб справедливих ставлень дітей один до одного крізь призму змістового потенціалу освітнього процесу формування морально-етичної поведінки дитини та ін.

Презентовані методичні рекомендації для вчителів початкових класів сприятимуть подальшому розвитку особистісної та професійної цінностей справедливості, вияв яких у взаємодії з учнями утворює обидві сторони у переконанні, що досягнення справедливості під час взаємодії учасників освітнього процесу є неодмінною умовою розвитку і формування особистості з почуттям власної гідності

27. Виховувати справедливість потрібно чесною і правдивістю, недопустимими є лицемірство, фальш, брехня, байдужість, лінь. Діти повинні добре розуміти позитивні і негативні сторони життя, щоб протистояти аморальним впливам.

28. Справедливість є найважливішою характеристикою учителя-вихователя, найважливішим критерієм професійної готовності, складовою людських взаємин, якої прагнуть усі. «Якщо справедливість порушено і відновити її ми не в змозі, то усвідомлення цього гнітить нас, як усвідомлення безправ'я, порушує наш внутрішній світ і нерідко штовхає на дії, яким не повинно бути місця у взаєминах, стосунках».

29. Чинниками несправедливого ставлення до дітей є: самовпевненість педагога, шаблони стосовно намірів і способів дій дитини, корисливі інтереси, невміння правильно оцінити внутрішній стан дитини, її потребнісно-мотиваційну спрямованість, упередженість, шаблон.

30. Памятайте!

«Ніщо так не гальмує морального розвитку дитини як несправедливість дорослих, що викликає у неї не тільки образу, а пригнічує її спробу та бажання виправитися у кращий бік», наголошував великий педагог В. Сухомлинський [70].

Отож, дослідження проблеми виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів молодшого шкільного віку засвідчує, що виховання гармонійної, цілісної, всебічно розвиненої особистості значною мірою залежить від учителя, його ціннісно-діалогічного спілкування, від першої інституції, в якій дитина зростає - сім'ї. Відповідно пріоритетом сучасної педагогіки має бути

наближення розв'язання ситуацій до реалій життя, адже пережита дитиною певна життєва ситуація, що пропонується для вирішення може виявитися більш ваговою для її морального зростання, а також інноваційний потенціал партнерства сім'ї і школи у моральному розвитку школярів. А основою довіри дитини до вчителя, його взаємини з учнями є його справедливість.

Висновки до другого розділу

Виділено основні характеристики, які стосуються справедливої поведінки особистості, критерії та показники сформованості справедливого ставлення.

Проведений констатувальний етап дослідження за допомогою підбраного комплексного методичного інструментарію (методів – бесіди, педагогічного спостереження, анкетування учнів, вчителів, батьків) сприяв виокремленню рівнів справедливості та комунікабельності у дітей молодшого шкільного віку та визначенню потенціалу підвищення виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів початкових класів.

Характерною рисою низького рівня є те, що учні не допомагають і не підтримують інших, навіть якщо вони можуть допомогти, мають тенденцію бути жадібними, амбітними, незадоволення собою, уникнення контактів з іншими, тощо.

Спираючись на досвід роботи фахівців з даної проблеми, ми підібрали програму корекційної роботи, яка спрямована підвищення потенціалу виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів. Визначений нами ціннісно-діалогічний підхід до організації навчання і виховання молодших школярів, впровадження активних методів навчання, зокрема гри, залучення до творчої активності сприяли позитивним результатам в гармонізації їх емоційного стану та психічного здоров'я, підвищенню потенціалу виховання справедливого ставлення у взаєминах учнів початкових класів й виробленню практичних рекомендацій для вчителів щодо морального зростання особистості молодшого школяра у суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників освітнього процесу.

ВИСНОВКИ

Результати наукового доробку вчених, проведеного констатувального етапу емпіричного дослідження з проблеми виховання справедливості у дітей молодшого шкільного віку та власний досвід роботи з учнями початкових класів дозволяють нам зробити такі *висновки*:

Багатовекторність предметного поля справедливості знаходить своє відображення у численних науково-прикладних напрямках його вивчення. Здійснені нами наукові розвідки до вчень дослідників різних галузей науки сприяли розкриттю сутності поняття справедливості як моральної чесноти специфіки розвитку справедливості й справедливого ставлення у зростаючої особистості. Зазначено, що проблема справедливості як моральної цінності залишається бути актуальною у психолого-педагогічних дослідженнях і сьогодні.

Кожна епоха, суспільний устрій визначають сутність, зміст, критерії поняття справедливості, яке є стрижневою категорією етики, теології, права соціології педагогіки психології тощо. Безумовно, знання суті й принципів справедливості істотно впливає на моральні уявлення людини. Справедливість характеризує світогляд особистості і багатство її духовного світу, визначає як ставиться особистість до своїх вчинків, наскільки здатна визнавати власні помилки, чи перекладати відповідальність на інших, чи спроможна об'єктивно оцінювати себе, свої здобутки, дослухатися до думки інших.

Процес досягнення справедливості у взаєминах шкільної спільноти, у взаємодії учасників освітньо-виховного процесу є складним і різновекторним. Для вияву та виміру справедливості важливими є когнітивний, емоційно-ціннісний й поведінковий компоненти. Виховання справедливості передбачає сформованість навички об'єктивної критики і самокритики, уміння поважати інших, радіти досягненням і успіхам своїх товаришів. Проблема справедливості в її моральному сенсі виникає тоді, коли індивід замислюється, чи повинен він жити працювати за законами етики, дотримуватися законів моралі в умовах, коли інші люди часто нехтують цими моральними нормами, вимогами,

чеснотами і чи є це справедливим. Водночас виховання справедливості як смисложиттєвої цінності спрямоване на якісні зміни у моральній сфері школярів, що допоможе їм бути активними суб'єктами життя, гідно долати труднощі, орієнтуватися на моральні зразки і ідеали, захищати як власні так і чужі права, протистояти проявам аморальності.

На основі результатів проведеного констатувального етапу дослідження виокремлено рівні прояву справедливості учнів у взаєминах шкільної спільноти. Підтверджувальними показниками виявлено прагнення учнів до успішної взаємодії побудованої на справедливості засобом міжособистісного спілкування, взаєморозуміння. Ціннісне ставлення учнів до справедливості закладене у позитивній установці та взаємодії вчителя. Справедливість виступає одним із провідних регуляторів поведінки у спільноті. Коригувати особливості особистісної та поведінкової сфери справедливості дітей молодшого шкільного віку можна шляхом розв'язання ситуацій морального змісту, впровадження інноваційних технологій, ігор, індивідуального та диференційованого підходів до дитини та впровадження ціннісно-діалогічного підходу зокрема.

Справедливість як загальнолюдська цінність, об'єктивно приносить у життя дитини емоційне благополуччя та забезпечує досягнення сприятливого морально-психологічного клімату в колі спілкування шкільної спільноти, що і підтверджують уроки інтегрованого курсу «Я досліджую світ» 1-4 класи. Обґрунтовано методичні засади підвищення потенціалу виховання справедливості, як моральної чесноти, на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ».

Проблема дослідження має подальші перспективи вивчення, зокрема єдність сім'ї і школи у вихованні моральної чесноти - справедливості у дітей молодшого шкільного віку, учитель як моральний зразок у вихованні моральних якості та ін..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Академия Платона: «Новый акрополь: философия и философы : [електронний ресурс] : Режим доступу: <http://www.newacropol.ru>.
2. Аристотель Книги онлайн. URL Нікомахова етика / Пер. з давньогр. В. Ставнюка. Київ : Аквілон-плюс, 2002. 480 с. URL: http://www.ae-lib.org.ua/texts/aristoteles_nicomachean_ethics_ua.htm
3. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
4. Бех І. Д. Справедливість – несправедливість у міжособистісних взаєминах / Іван Дмитрович Бех // Педагогіка і психологія. – 2006. – №1. – С. 5–14.
5. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку / І.Д. Бех. – К: Академвидав, 2012. – 256 с.
6. Бібік, Н.М. (2017). Нова українська школа: порадник для вчителя. ТОВ «Видавничий дім Плеяди», 206.
7. Бібік Н. М. Я досліджую світ: підручник для 3 кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 1 / Н. М. Бібік, Г. П. Бондарчук. – Харків: Вид-во «Ранок», 2020. – с.108-110, с.128-129 – Режим доступу : <https://pidruchnyk.com.ua/1522-ya-doslidzhuyu-svit-3-klas-bibik.html>
8. Білозерська С. Роль спілкування у формуванні та розвитку моральних якостей молодшого школяра / С.І. Білозерська // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 101–108
9. Білозерська С. Психологічні аспекти виховання моральних якостей в молодшому шкільному віці / С.І. Білозерська // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2006. – Вип. 7. – С. 15–27
10. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 2. – С. 49-57.
11. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М.Й. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
12. Бралатан В. П. Професійна етика: навч. посібник / В. П. Бралатан, І. В. Гуцаленко, Н. Г. Здирко. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 251 с.
13. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи: монографія /І.С. Булах.– Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016.– 340 с.
14. Васянович Г.П. Педагогічна етика : Навчальний посібник / Г. П. Васянович. - Львів : Сполом, 2010. - 420 с.

- 15.Васянович Г.П. Педагогічна етика / Г.П. Васянович. – К.: Академвидав, 2011. – 256 с.
- 16.Великий тлумачний словник української мови / Упорядник Т.В.Ковальова. – Харків: «Фоліо», 2005. – 768 с.
- 17.Виховання культури гідності дітей та учнівської молоді в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : методичний посібник / під заг. ред. К. І. Чорної. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 260 с.
- 18.Власова О. Педагогічна психологія: Навч. Посібник – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
- 19.Власюк Ж. І. Почуття справедливості особистості : змістовий аспект [Електронний ресурс] / Жанна Іванівна Власюк. – Київ, 2009. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/6973/1/3.%20%D0%A1%D1%8pdf>
- 20.Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підручник для 2-го кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 2 / Т. Гільберг, С. Тарнавська, Н. Павич. – Київ: Генеза, 2019. – с. 31-34 – Режим доступу : <https://pidruchnyk.com.ua/1285-ya-doslidzhuyu-svit-2-klas-gilberg.html>
21. Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підручник для 3-го кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 1 / Т. Гільберг, С. Тарнавська, Л. Грубіян, Н. Павич. – Київ: Генеза, 2020. – с. 22-27– Режим доступу : <https://pidruchnyk.com.ua/1523-ya-doslidzhuyu-svit-3-klas-gilberg-nush.html>
22. Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підручник для 4 кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 1 / Т. Гільберг, С. Тарнавська, Н. Павич. – Київ: Генеза, 2021. – с.47-51 – Режим доступу : <https://pidruchnyk.com.ua/1615-ya-doslidzhuyu-svit-4-klas-gilberg.html>
- 23.Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підручник для 4 кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 2 / Т. Гільберг, С. Тарнавська, Н. Павич. – Київ: Генеза, 2021. – с.121-125 – Режим доступу : <https://pidruchnyk.com.ua/1615-ya-doslidzhuyu-svit-4-klas-gilberg.html>
- 24.Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. – Вид. друге, доп. й виправл. – Рівне : Волинські береги, 2011. – 552 с.
- 25.Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність / В.П. Горбатенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 150-153.
- 26.Горбенко К. П. Особливості уявлень про справедливість у середньовічній філософії / К. П. Горбенко // Філософія. Людина. Сучасність: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною 9 участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького університету (м. Вінниця, 4-5 квітня 2017 р.): тези доповідей. – Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. – С. 32-34

27. Горбенко К. П. Категорія справедливості в етиці І. Канта / К.П. Горбенко // Київські філософські студії-2018 : Матеріали наукової конференції (м. Київ, 17-18 травня 2018 р.). – Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018. – С.106-110
28. Горбенко К. П. Джон Роулз про справедливість як чесність / К.П. Горбенко // Київські філософські студії-2020: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Київ, 19 травня 2020 р.). – Київ, 2020. – С.115-118
29. Гриньова М.В. Саморегуляція / М.В. Гриньова. – Полтава: АСМІ.–2008. – 268 с.
30. Грущинська І. В. Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 1-го кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 1 // І. В. Грущинська, З. М. Хитра, І. І. Дробязко. – К.: УОВЦ «Оріон», 2018.– с.76 – Режим доступу : <https://pidruchnyk.com.ua/1220-ya-doslidzhuyu-svit-1-klas-gruschynska.html>
31. Грущинська І. В. Я досліджую світ: підручник для 2 кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 1 // І. В. Грущинська, З. М. Хитра. – К. : УОВЦ «Оріон», 2019. – с.77, с.80-82 – Режим доступу : <https://pidruchnyk.com.ua/1286-ya-doslidzhuyu-svit-gruschinska-2-klas.html>
32. Данильян О. Г. Філософія: навч. посіб. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Харків: Право, 2021. – 136 с.
33. Державний стандарт початкової освіти URL : <http://dano.dp.ua/attachments/article/303/Державний%20стандарт%20початкової%20освіти.pdf>
34. Дуткевич Т.В. Психологічна готовність майбутніх учителів до інтерактивної взаємодії з учнями: монографія / Т.В. Дуткевич, В.А.Терещенко. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка., 2010. – 160 с.
35. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. / Ред. кол. О.С. Мельничук та ін. – Т.5. – К.: Наукова думка., 2006. – 704 с.
36. Зязюн І. А. Гуманістична стратегія і практика навчального процесу // Рідна школа. – 2000. – №8. – С. 8-10
37. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії / І.А. Зязюн. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
38. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія / І.А.Зязюн. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
39. Іванчук М.Г. Психолого-педагогічні основи виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання: / М.Г. Іванчук. – К., 2005. – 343 с.

40. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. – 2-ге вид., - К.: Вища школа, 2005. – 343 с.
41. Киричок В. А. Використання інноваційних форм і методів у вихованні культури гідності молодших школярів / В. А. Киричок // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наук. праць Ін-ту проблем виховання НАПН України / [ред. колег. О. В. Сухомлинська, І. Д. Бех та ін.]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД. – 2013. – Вип. 17, кн. 1. – С. 327–335.
42. Киричок В. Виховання гуманістичних цінностей в учнів 1-4 класів // Шкільний світ. – 2015. – № 45. – С. 14-24
43. Клочек Л.В. Діалогічний підхід вивчення соціальної справедливості у педагогічній взаємодії / Л.В. Клочек // Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м.Тернопіль, Україна, 5-6 квітня 2017 року). – Тернопіль: СМП «Тайп», 2017. – 124-127.
44. Клочек Л.В. Механізми розвитку соціальної справедливості у педагогічній взаємодії / Л.В. Клочек // Scientific journal Virtus / Scientific Indexing Services (USA), Citefactor (USA), International Innovative Journal Impact Factor. – Issue № 16, September, 2017. – P. 29-35.
45. Клочек Л.В. Психологічна програма оптимізації розвитку соціальної справедливості у педагогічній взаємодії. Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць. Вип. 10 / упоряд. Р.В.Павелків, Н.В. Корчакова. Рівне: РДГУ, 2018. С. 70-78.
46. Клочек Л.В. Методи діагностики когнітивно-інформаційної складової соціальної справедливості особистості педагога. *Теорія і практика сучасної психології: Збірник наукових праць. №2. Запоріжжя, 2018. С.129-134.*
47. Клочек Л.В. Емпатійність і толерантність як чинники справедливого ставлення педагога до учнів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. Вип.1. Том2. Херсон, 2018. С. 41-46.*
48. Клочек Л.В. Соціальна справедливість у педагогічній взаємодії: психологічний вимір. Харків : Мачулін, 2018. 456 с.
49. Клочек Л.В. Комунікативна толерантність як чинник справедливості у педагогічній взаємодії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова / GoogleScholar, Crossref. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 15 (60). 2021. С 79-87.*
50. Коменський Я. Коменський Ян Амос. Вибрані педагогічні твори: у трьох томах. Т.1. Велика дидактика. “Материнська школа” / Ян Амос Коменський; під ред. з біограф. нарисом і примітками проф. Красновського А. Л. – К.: Рад. школа, 1940. – 248 с.

51. Критерії моральної вихованості молодших школярів.: Книга для вчителя. За ред. Беха І.Д. – К.: Рад. школа 1989. – 96 с.
52. Левківський М.В. Морально-етичні засади формування зростаючої особистості: монографія / Ред.: М.В. Левківський; Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка. – Житомир, 2008. – 271 с.
53. Мельничук С. Г. Педагогіка (Теорія виховання) : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2012. 288 с
54. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія / Роман Володимирович Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 248 с.
55. Палій Н. Т. Українська мова: підруч. для 1 кл. закл. заг. серед. освіти з навч. румунською мовою (у 2-х частинах, з аудіосупроводом) : ч. 1, з аудіосупроводом / Н. Т. Палій, М. М. Одинак, М. Л. Істратій. – К. : УОВЦ «Оріон», 2018. – с. 34-35, 98-99 – Режим доступу : <https://shkola.in.ua/1217-ukrainska-mova-1-klas-palii-2018-chastyna-1.html>
56. Петрук О. Українська мова та читання: підруч. для 3 кл. закл. заг. серед. освіти з навч. румунською мовою (у 2-х частинах, з аудіосупроводом) : ч. 1, з аудіосупроводом / О. Петрук. – Львів: Світ, 2020. – с. 91-92, с.105-106 – Режим доступу : <https://shkola.in.ua/2360-ukrainska-mova-ta-chytannia-3-klas-petryk-2020-rum-ch-1.html>
57. Петрук О. Українська мова та читання: підруч. для 4 кл. закл. заг. серед. освіти з навч. румунською мовою (у 2-х частинах, з аудіосупроводом) : ч. 2 / О. Петрук. – Львів: Світ, 2021. – с.21-23, с.35-36, с.45-47 – Режим доступу : <https://osvita.ua/school/textbook/4klas/83580/>
58. Психологічний словник / Авт-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергієнкова/ За ред., Н. А. Побірчинко. – Київ, «Вища школа», 2007. – 336 с.
59. Просандеєва Л.Є. Психологічні аспекти розвитку самоцінності особистості в юнацькому віці / Л.Є. Просандеєва // Вісник Чернігівського Національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – 2015. – Вип. 126. – С. 138-142.
60. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти / В.В. Рибалка. – К.:Інст. обд. дитини, ТОВ «Інфосистем», 2011. – 428 с
61. Романо Гуардіні. Господь. /Життя з Богом/. – Брюссель, 1995. – С.121.
62. Сабадуха М. В. Проблема справедливості у філософії Платона. Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Сер.: Філософія. Культурологія . 2014. № 1, С. 94 – 98.
63. Сабадуха М. В. Ідея справедливості в європейській середньовічній філософії та її вплив на формування християнського суспільного вчення. Вісн.

- Прикарп. ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. Сер. : Філософія. 2016. Вип. 20, С. 69 – 76
64. Сабадуха М. В. Ідея справедливості як необхідна умова розв'язання глобальних проблем. *Практ. філософія*. 2017. № 1, С. 10 – 18.
65. Сіданіч І. Л. Педагогічні технології духовно-морального виховання дітей в історії вітчизняної педагогіки і школи / І. Л. Сіданіч // *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія : Психологія і педагогіка. - 2014. - Вип. 27. - С. 125-132.
66. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Г. Сковорода ; [ред. В. В. Войтовець ; пер. М. Кашуба]. – Львів : Світ, 1995. – 525, [2]. – 142 с.
67. Скок А.Г. Модель навчання толерантності / А.Г. Скок // *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка: Психологічні науки – Чернігів, 2011. – Вип 94. – Т.ІІ. – С. 162-164.*
68. Скрипченко О.В. Молодший шкільний вік // *Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с. – С. 114-174.*
69. Сухомлинська О. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/method/upbring/332/>
70. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. // *Вибр. тв.: в 5-ти т. – Т.3. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 3-283.*
71. Тадеєва І. М. Особливості формування гуманістичних якостей особистості молодших школярів під час вивчення предметів гуманітарного циклу // *Психолого-педагогічні основи гуманізації виховання і навчання в школах і вищих навчальних закладах: Збірник наукових праць Рівненського економіко-гуманітарного інституту. - Рівне: "Тетіс".-2000.-С.451-455.*
72. Тарасишина О.М. Проблема впровадження соціальної справедливості в систему суспільних відносин (соціально-філософський аспект) // *Право, держава, духовність: шляхи розвитку та взаємодії: Тези доп. – О.: Фенікс – 2006. – С. 56-58*
73. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження : [монографія] / В. І. Тернопільська. – Рута, 2008. – 300 с.
74. Тофтул М.Г. Етика: Підручник / М.Г. Тофтул – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2011. – 448 с.
75. Третяк О.П. Виховання в дітей ціннісного ставлення до людини як психолого-педагогічна проблема / О.П. Третяк // *Педагогіка і психологія . – 2013. – №1. – С. 67-71.*

76. Тугай В. М. Особливості виховання толерантних взаємин молодших школярів. Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». Харків, 2015. № 51. С. 134-142. 51.
77. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання /К.Д.Ушинський// Вибр. Пед. твори: 2-х т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т.1. – 488с.
78. Фальковська Л.М., Роль конструкта справедливості в регуляції правової поведінки / Л.М. Фальковська // Проблеми політичної психології : зб. наук.праць. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – 408 с. – С.127 – 136 с.
79. Федорова, К. С., Куриченко, Н. П., Палієва, С. І.& Швайцер С. І. та ін. (2007). Загальнолюдські цінності. Соціальна справедливість. Крутенко О. В. (укл.). Черкаси: ЧОПОПП.
80. Федорова М. А. Змістова характеристика моральних цінностей молодших школярів / М. А. Федорова // Молодь і ринок. – 2016. – С. 56-62.
81. Філософський енциклопедичний словник / [ред. В. І. Шинкарук] ; НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с. – с. 134-135.
82. Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія / В.М. Чернобровкін – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 448 с.
83. Шемшуріна А. Моральне виховання школярів / А. Шемшуріна // Виховна робота. – 2005. – № 7 (8). – С.6-14.
84. Юрій М. Етика: Підручник/Михайло Юрій, -К.:Дакор, 2006. -319с.
85. Якса Н. В. Міжкультурна взаємодія суб'єктів освітнього процесу: навчальний посібник / Наталія Володимирівна Якса. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 312с
86. Яровська О. Як виховати високоморальну особистість // Родина і школа. – 2000. – № 8. – 29-32 с.. 111.

ДОДАТКИ

Додаток А. Діагностичний інструментарій для учнів

1. Опитувальник для діагностування проявів справедливості у дітей молодшого шкільного віку

1. Чи можеш ти справедливо оцінити дії інших?
2. Як ти розумієш, що таке несправедливість?
3. Чи хочеш знати, що таке справедливість?
4. Чи поступали з тобою несправедливо?
5. А ти завжди чиниш справедливо?
6. Чи можеш назвати випадки, коли ти чинив несправедливо? Коли це було?
7. Як потрібно реагувати на несправедливе ставлення до себе? Навіщо? (дитина розуміє причину та намагається виправити ситуацію).
8. Коли потрібно бути справедливим? (ігрові ролі, під час гри, чергування, праці, на змаганнях) .
9. Ти зможеш забрати іграшку у іншої дитини, яка тобі сподобалась?
10. Ти будеш намагатися виправляти несправедливі ситуації? (якщо так – то як саме? Як потрібно зробити?)
11. Ти хочеш знати, що потрібно робити, коли з тобою чинять несправедливо?
12. Справедливий учитель – це...

2. Розв'яжи ситуації? Зроби вибір. 4 клас

- А) У тебе виникли проблеми з другом. Друг тобі пообіцяв разом погуляти, а пішов з іншими. Чи справедливо це? Як ти поступиш
- Б) Ти сумніваєшся в правоті свого товариша. Які твої дії далі
- В) Від тебе приховали друзі плани на вихідний. Це справедливо? Які твої дії?

3. Ігри

3.1 Гра “Моє відображення у дзеркалі”

Кожному учаснику групи пропонується по колу перед дзеркалом сказати, звернувшись до свого зображення, на ім'я: “Аню, я люблю тебе за те, що

ти...”, – проголошуються якості, які є морально- значущими значущими (добра, чуйна, чесна, справедлива).

3.2 Гра “Добрий поштар”.

Гравці “надсилають” один одному “листівки” з компліментами. Переможець той, кому адресовано більше листівок. Роль педагога – звертати увагу дітей не тільки на позитивні зовнішні риси, а й на добрі вчинки.

4. Анкета на виявлення взаємин між учнями класу

- Чи вважаєш ти свій клас дружнім?
- Як ти почуваєшся у своєму класі?
- Чи справедливо ставляться учні один до одного?
- Що ти зробиш, коли побачиш, що твій друг ставиться до однокласників несправедливо?
- Як ти вчиниш коли побачиш, що до твого друга несправедливо ставляться однокласники?
- Кого вважаєш із спільноти класу найбільш справедливим?
- Що треба зробити, щоб всі учні класу були справедливими?
- Назви ще якості людини, які б ти поставив в один ряд з справедливістю?

Додаток Б . Діагностичний інструментарій для вчителів

1. Опитувальник для учителів

1. Що означає поняття «справедливість»?
2. Яку людину можна назвати справедливою?
3. З якими моральними категоріями є близьке це поняття?
4. Які прийоми та методи використовуються Вами у вихованні справедливості в учнів молодшого шкільного віку?
5. Назвати труднощі у вихованні почуття справедливості у дітей.
6. Яку дитину вважаєте справедливою? Чому так вважаєте ?
7. Чи завжди діти справедливі у своїх дія? Що у них не виходить?
8. Як реагує дитина на Ваше схвалення, про її справедливість?
9. Як дитина ставиться до Вашого зауваження, щодо прояву несправедливості?
10. Чи подобається одноліткам справедливі діти?
11. А чим не подобаються діти, які несправедливі?

2. Анкета для вчителів

Шановний колего! Просимо Вас заповнити анкету, присвячену дослідженню проблеми формування в учнів уявлення про «справедливість» у ставленнях один до одного. Анкета анонімна. Результати опитування будуть використані тільки в узагальненому вигляді. Уважно прочитайте запитання та позначте той варіант, який найбільш відповідає Вашій позиції. Дякуємо Вам за відповіді!

1. Як Ви вважаєте, що таке справедливість?

1) позитивне; 2) негативне; 3) інше (що саме?).

2. Як Ви вважаєте, що таке несправедливість?

1) позитивне; 2) негативне; 3) інше (що саме?).

3. На Ваш погляд, справедливі стосунки – це:

- справедливі взаємовідносини дітей один з одним;
- допомога у спільній діяльності;
- якість характеру;
- моральна якість;
- свій варіант.

4. Які види методичної роботи у школі Вам найкраще б допомогли у формуванні уявлень у молодших школярів про справедливість у ставленнях один до одного:

- взаємовідвідування відкритих занять;
- анкетування педагогів з питань всебічного розвитку особистості дитини;
- консультації з означеної тематики;
- участь у спільних педрадах, круглих столах тощо;
- спільні методичні об'єднання творчих груп вихователів;
- взаємообмін педагогічним досвідом
- моніторинг ефективності роботи.

5. Як Ви вважаєте, які форми роботи з батьками допоможуть підвищити рівень сформованості у молодших уявлень про справедливе ставлення один до одного? (позначте не більше трьох відповідей):

- батьківські збори;
- семінари, тренінги, круглий стіл;
- спільні заходи (екскурсії, свята);
- індивідуальні бесіди, зустрічі тощо;
- інше (що саме?).

6. Проблема формування уявлення про справедливість є актуальною для Вас у Вашій роботі? (позначте не більше трьох відповідей)

1) так; 2) ні; 3) не знаю; 4) свій варіант.

7. Які труднощі Ви відчуваєте у формуванні справедливого ставлення дітей один до одного?

3. Матеріали для проведення тестування

Інструкція до тесту

Вам пропонується прочитати по декілька визначень ряду моральних понять і вибрати таке визначення, яке дійсно відображає зміст певного поняття. Прочитайте їх будь-ласка і запишіть у реєстраційному бланку номер тієї відповіді, яку Ви вважаєте правильною.

Реєстраційний бланк

1.Чесність - це:

А) незмінна відданість справі, постійність у стосунках з людьми, переконаність у правоті, принциповість;

Б) поважне ставлення до оточуючих, добровільне підкорення суспільним вимогам, висока людська гідність, терпимість до недоліків інших, обов'язковість;

В) принциповість і вірність прийнятим обов'язкам, щирість перед іншими людьми, визнання прав інших людей на те, що їм належить;

Г) самовідданість, вірність собі та обраним цінностям, мужність, правдивість, добродійність.

2. Справедливість - це:

А) самозакоханість, честолюбність, пихатість, бажання іншому невдач, зниження популярності оточуючих, ворожість до успіху інших;

Б) умисні вчинки, які спираються на брехню, зрадництво, приниження гідності іншої людини, злонамірені дії супроти вимоги моралі, антигуманні дії;

В) умисне порушення обіцянок, брехливі доноси на людей, прагнення використати з вигодою для себе нещастя інших, свідоме введення в оману;

Г) почуття ворожості до людей, відраза до інших і бажання їм зла, відмова в допомозі людині, протидія добрим намірам і прагненням інших.

3. Відповідальність - це:

А) моральне самовдосконалення особистості, відповідна діяльність особистості її обов'язку: здатність виконувати соціальні вимоги відповідно зі своїми внутрішніми можливостями, прагнення досягти успіху;

Б) здатність приймати рішення зі знанням справи: високий розвиток сумлінності, продуманий вибір людських вчинків і життєвої позиції, цілі;

В) вірність певній обраній меті, переконаність і послідовність у всіх справах, засудження безпринципності, брехливості, суперечливості;

Г) визнання прав інших людей на певні блага, відповідно до їх внесків у суспільну діяльність, покарання за злочин і нагорода за досягнення, моральні обов'язки людини

4. Совість - це:

А) самовідданість, вірність собі та обраним цінностям, мужність, правдивість та добродійність;

Б) здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки і вимагати від себе їх виконання, здійснювати самооцінку власних вчинків;

В) взаємна зацікавленість людей один в одному, взаємна прихильність і симпатія, почуття дружби, засновані на спільності стремлінь;

Г) коли людина говорить те, у що вірить, діє завжди заради чистих намірів, керується благодійними переконаннями - ніколи не робити зла іншим людям.

Додаток В. Розвивально-виховні заходи щодо виховання почуття справедливості в учнів початкових класів

1. Розвивальний курс щодо формування почуття справедливості у школярів молодших класів «Чотири кроки до справедливості»

Мета заняття: донести до свідомості учнів, що справедливість – найкраща риса характеру людини; ознайомити з поняттями: справедливість та несправедливість; розвивати зв'язне мовлення, спостережливість, уміння висловлювати власні судження; виховувати в учнів бажання творити справедливість.

1.1. Заняття 1. Лист Її Величності королеви Справедливості

У ч и т е л ь. У далекій країні, в одному королівстві живуть дві королеви – Справедливість та Несправедливість. Ніхто вже не може пригадати, скільки їм років. Вони живуть так довго, що можна сказати, що вони вічні. Королівство поділено порівну між королевами, кожна з них має своїх міністрів. Королеві Справедливість служать Добро, Совість, Чесність, Правда. У королеви Несправедливість – свої міністри: Зло, Брехня, Лицемірство, Безчестя. Як і у всіх королівствах, у кожної королеви є свої піддані, тобто ті люди, які слугують їм. Громадян королеви Справедливості легко впізнати, вони живуть у злагоді та мирі, бо поважають та розуміють одне одного, завжди чуйні, здатні співпереживати чужому болю, уважні, готові надати допомогу, навіть якщо про це попросять піддані королеви Несправедливості. Вони не здатні мститися за завдану колись образу, грубість, нечесність, не підозрюють безпідставно іншу людину в тому, чого вона не скоїла, не дорікають незаслужено іншого, некорисливі. На відміну від жителів країни Справедливості, піддані королеви Несправедливості безпідставно підозрюють своїх громадян у тому, чого вони не скоїли, незаслужено докоряють їм, мстяться за завдану колись образу. Вони без поваги ставляться до інших, цікавляться лише собою, не переймаються переживаннями своїх рідних та близьких. А ще підданим королеви Несправедливості байдуже, коли вони бачать, що з іншими громадянами їхнього королівства поводяться несправедливо.

- Діти, ви б хотіли жити у країні Несправедливості та спілкуватися з її громадянами? Чому?

- А знаєте, чому я розповіла вам про ці країни? Учора надійшов лист від королеви Справедливості, ось він. (Учитель показує лист, відкриває його.) Давайте разом прочитаємо. «Любі діти! До вас звертається королева

Справедливість. У нашому королівстві сталася біда – королева Несправедливість разом зі своїми міністрами оголосила війну моему королівству. Так вийшло, що королівство несправедливість стало сильнішим за моє, бо кожна людина, яка скоїла несправедливий вчинок, із часом потрапляє саме в це королівство, і воно щоразу збільшується. Якщо ви, дорогі діти, не допоможете нам, правитиме королівство Несправедливість, і весь світ опиниться в темряві, а головне – постраждають жителі моєї країни, Несправедливість їх знищить. Шлях до мого королівства довгий і тернистий, ви мусите подолати багато перешкод. А найважче те, що потрапити до мого королівства може тільки справедлива людина. Ваш учитель – розумний та справедливий, він знає все про мою країну та допоможе вам стати справедливими, чесними, правдивими та щирими дітьми. Він покаже вам дорогу до мого королівства, а я разом із своїми підданими чекатиму на вашу допомогу. Поспішайте! З повагою до вас, ваша королева Справедливість»

- Хто хоче вирушити в подорож та допомогти королеві Справедливість?

- А ви пам'ятаєте, які люди можуть потрапити до королівства?

- Перш ніж вирушати у подорож, ми маємо запам'ятати такі правила. Правила королеви Справедливість

- Для того щоб краще запам'ятати ці правила, давайте розглянемо таку ситуацію. Діти бігали у дворі. Сергійко впав та забився, з рани полилася кров. Хлопчик заплакав. Дмитро підійшов до нього та сказав: «Що ти тут розревівся? Заживе твоє коліно!»

- Як ви оцінюєте вчинок Дмитра? - Як необхідно було вчинити Дмитрові? - Які правила королеви Справедливість порушені Дмитром? Підсумок заняття.

1.2. Заняття 2. Справедливі та несправедливі вчинки

Робота з текстовим повідомленням.

Справедливість – любов людей до істини, стійкість і твердість у добродіянні, мужність, терпіння і віра. Жодні негаразди не зможуть їх зрадити правди. Справедливість – це добродіяння, протилежне марнотратству (лицемірство, лестощі, безсовісність, заздрість, самовиправдовування).

- Як ви розумієте це повідомлення?

Правило перше – з повагою ставитися до себе та оточуючих.

Правило друге – уважно ставитися до всіх людей.

Правило третє – зберігати свободу інших людей.

Правило четверте – співпереживати чужому болю.

Правило п'яте – завжди надавати допомогу всім, хто її потребує.

Правило шосте – не мститися за завдану колись образу, грубість, нечесність.

Правило сьоме – не підозрювати безпідставно іншу людину в тому, чого вона не скоїла.

Правило восьме – не дорікати незаслужено іншим.

Правило дев'яте – не бути корисним, а не корисливим.

Правило десяте – бути правдивим, чесним, добрим, щирим, принциповим. –

Що допомагає людині прожити життя справедливо?

Читання народної казки «Визволив із біди».

Раніше люди важко працювали на панів у економія, терпіли несправедливість і збитки. Та найгірше було в тих господарствах, де господар зневажав заробітчан. В одній економії був пан лютий і злий, наче звір. Доходило до того, що він бив людей, годував тільки хлібом і пісною кашею. Якось приїхав до того пана молодий чоловік. Походив по господарству, а коли все роздивився як слід, вирішив поцікавитися в багатого господаря: - А чому люди такі виснажені? Чим ти їх годуєш?

- Вівсянкою, - відповідає пан.

- А чим же ще годувати? - І тільки?! – не приховуючи здивування, вигукнув гість.

- А що їм, ледарям, ще треба... Хай воду п'ють.

- Замислився чоловік і вирішив якось допомогти знедоленим заробітчанам. Пішов до них у пшеничне поле, де вирувала робота, й каже:

- Вашого бездушного та нерозумного господаря потрібно провчити. Щойно він сюди прийде наступного разу, облиште роботу і починайте іржати як коні та бити ногами землю, наче копитами. Порадив таке чоловік і повернувся назад до будинку. За якийсь час приїздить пан із гостем на поле виконану роботу перевіряти. Що тут одразу зчинилося! Почали заробітчани голосно іржати та ще ногами тупотіти! Страшний гвалт учинили!

- Що це з ними?! – злякано запитує господар свого гостя.

- Чи не подуріли?

- Та це, напевно, від того, що годуєш кінською їжею, - відповів чоловік.

- Якщо продовжуватимеш її давати, то ще гірше стане! - Ой, лишенько! Хто ж землю оброблятиме, у господарстві поратиметься та мене доглядатиме? – пробелькотів пан.

- Більше не буду... Відтоді господар краще почав годувати людей. - У чому виявлялася несправедливість пана стосовно заробітчан?

- Як поставився гість до знедолених людей?

- Порівняйте вчинок пана та гостя.

- Які правила королеви Справедливості були порушені паном?

Аналіз ситуацій.

1) На великій перерві всі гралися у дворі. Катруся випадково перечепилася та впала. Її однокласники почали сміятись. А дівчинці хотілося розплакатись через біль і образу. Раптом до неї підійшов її сусід Сергійко і допоміг дівчинці підвестися.

2) Мама дала Петрикові цукерки для того, щоб він пригостив однокласників. Коли Петрик прийшов до класу, побачив там Сашка, який його завжди ображав. Петрик не знав, пригощати Сашка, чи ні?

- А як би ви вчинили у цих ситуаціях?

3) Поясніть як Ви розумієте слова: «Спішіть добро творити» Врятує світ краса – Завжди так говорили. Тепер врятує світ лиш доброта, Бо однієї вже краси занадто мало, Бо стільки всюди зла – людина вже не та. Тож, люди на Землі, Спішіть добро творити, Щоб нам гне згинути у морі зла, Щоб кожен міг серед краси прожити У царстві справедливості й добра.

1.3. Заняття 3. Що означає «жити по справедливості»?

У ч и т е л ь. Пригадайте правила королеви Справедливості, які вона вам надіслала, та просила їх краще запам'ятати. Пригадали? Ці правила сьогодні допоможуть нам зрозуміти, що означає «жити по справедливості», і нарешті, швидше потрапити до країни, де живе королева Справедливості, бо вона, ви ж пам'ятаєте, чекає на нашу допомогу.

Розгляд ситуацій зі шкільного життя.

1) У школі проводили конкурс декламаторів. Учні з класу вирішили, що найкраще на ньому може виступити Даринка . Дівчинка добре підготувалася до конкурсу. Але напередодні захворіла на ангіну й не змогла прийти до школи. Однокласники почувалися ображеними. Даринці не телефонували, а коли вона одужала і повернулася до школи – з нею ніхто не розмовляв. Чи справедливо вчинили однокласники Даринки.

2) Найкращим футболістом у класі був Петрик. Тож коли у школі проводили змагання з футболу, однокласники покладали на Петрика великі надії. Та на гру, що відбулася після уроків, хлопець не прийшов – переглядав по телевізору трансляцію матчу з футболу. Команда його однокласників програла. Коли наступного дня Петрика докоряли через поразку, він відповів, що вчинив так навмисно, слід, мовляв, слід усім учитися гарно грати...

- Порівняйте між собою обидві ситуації. Як вчинили головні герої та їх однокласники?

- Запропонуйте учасникам цих подій вихід із конфліктної ситуації.

- Які правила королеви Справедливості порушені у цих ситуаціях?

Питання та аналіз оповідання «Найсмачніший пиріжок».

Мама принесла три пиріжки. Дала кожному синочку по пиріжечку. Сергійко і Юрко почали їсти і сперечатися, чий пиріжок смачніший, а Миколка їв свій пиріжок мовчки. Біля дітей бігало і підстрибувало цуценя Франтик. Миколка відломив шматок пиріжка і дав Франтикові. Франтик проковтнув і почав облизуватися. Мама сказала: - Найсолодший пиріжок, напевно, у Миколки. Он як Франтик облизується! Подивились Сергійко з Юрком на Франтика і також відломили йому по шматочку. Франтик з'їв і облизнувся. - От Франтик і вирішив вашу суперечку, - сказала мама. – Найсмачніший пиріжок – той, яким ти кого-небудь пригостив...

- Як учинив Миколка?

- А як би ви вчинили на місці хлопчиків?

Доповніть речення «Уявіть собі...»

1) Старенька бабуся просить вас піти до аптеки за ліками, а на вас чекають друзі.

Я.....

2) У клас весняним ранком залетіла бджілка. Вона не може вилетіти на волю.
Я.....

3) Мишко захворів, і його тривалий час немає у школі.

- Я.....

Робота над віршем «Людина починається з добра».

Мудрець сказав: «Живи, добро звершай Та нагород за це не вимагай. Лише в добро і вищу правду віра Людину відрізня від мавпи й звіра. Хай оживає істина стара: Людина починається з добра». Не залежить доброта від зросту, Не залежить доброта від віку. Доброта з роками не старіє, Доброта, як сонце, гріє.

- Чи можна людині, яка зробила добро, вимагати за це винагороди? (Відповіді дітей).

- Так, потрібно робити добрі справи, надавати допомогу тим, хто її потребує, та при цьому не чекати винагороди. Чи не так вам наказувала королева Справедливість?

Підсумок заняття.

1.4. Заняття 4. Вистава з елементами лялькового театру «Суд над Несправедливістю»

Дійові особи: Королева Справедливість, Королева Несправедливість, вартіві (ляльки); міністри: Добро, Правда, Совість, Честь, Щирість; Суддя.

Звучить музика. З-за ширми з'являється королева Справедливість.

С п р а в е д л и в і с т ь. Дорогі діти, нарешті я з вами зустрілася. Ви собі не уявляєте, скільки я чекала на вас у своєму королівстві! Як я вам рада! Я знаю, довгий та складний шлях ви подолали для того, щоб потрапити сюди. Крок за кроком ви наближалися до мого королівства. І тепер, коли ви всі прийшли до

мене, я стала значно сильнішою ніж моя сестра несправедливість. Її навіть залишили власні міністри: Зло, Брехня, лицемірство, підступність. А вона сьогодні сама відповідатиме на судді за свої безчинства. Зараз я хочу вас ближче познайомити зі своїми міністрами: Добром, Совістю, Чесністю, Правдою, Щирістю (У костюмах із написами виходять діти та стають перед ширмою).

Д о б р о. Вітаю вас, мої любі! Я – Добро, мені так хочеться обійняти вас, усіх-усіх!

Щ и р і с т ь. Щиро вітаю вас у нашій країні! Я – Щирість.

Ч е с н і с т ь. Маю честь усі запросити до зали суду.

С о в і с т ь. Завжди до ваших послуг.

П р а в д а. Я – Правда, мене ви легко впізнаєте.

С п р а в е д л и в і с т ь. А тепер уведіть до нашої зали королеву несправедливість. Чути гуркіт барабанів, із-за ширми з'являється Несправедливість, її ведуть під вартою.

Ч е с н і с т ь. Одну хвилину, перепрошую, перш ніж висунути звинувачення королеві Несправедливість, я маю честь зауважити, що вона не гідна такої честі носити титул «королева», тому пропоную її називати просто – «Несправедливість».

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. Я проти! Я була завжди королевою у цьому світі, так нею і залишуся, бо я сильніша за всіх, у мене більше підданих.

С п р а в е д л и в і с т ь. Може, краще запитаємо у всіх присутніх? Діти, що ви скажете на це? Залишимо їй титул? (Відповіді дітей). А щодо сили та могутності Несправедливості, то ми про це ще дізнаємося, а у цьому нам допоможуть наші глядачі. Так, діти? Шановний пане Суддя, зачитайте звинувачення.

С у д д я. Несправедливість обвинувачується в тому, що примушувала людей ставитися до інших не однаково уважно. Одних – помічати, а інших – ні; одних – хвалити, а інших – ні; одним – допомагати, а іншим – ні.

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. Чому ви у цьому вбачаєте несправедливість? Одні люди заслуговують на увагу, а інші – ні!

С п р а в е д л и в і с т ь. Діти, чи подобається вам, коли вас не помічають, не хвалять, не допомагають, коли ви цього потребуєте? Справедливо буде, щоб до кожного із вас, незважаючи ні на що, ставилися однаково уважно, неупереджено, і щоб ви чинили так само стосовно інших.

С у д д я. Несправедливість обвинувачується в тому, що заперечувала вибір на свободу інших людей.

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. Мені краще знати, що потрібно іншим людям!

С п р а в е д л и в і с т ь. Звідки? Адже ти, моя сестро, нікого не любиш і не поважаєш. Хіба може любляча людина говорити таке: «Ти з тим не грайся, а тільки зі мною, бо я з тобою не буду дружити!», або: «ти мені не товариш, коли не граєш у шахи, як я».

П р а в д а. Скажіть, діти, правду, чи трапляється, що ви чините так само? (Відповіді дітей)

С п р а в е д л и в і с т ь. Справедливо буде, якщо людина не втручатиметься не у своє діло, не заважатиме іншим діяти так, як вони цього бажають, а поважатиме вибір інших людей. Діти, ви погоджуєтесь зі мною? (Відповіді дітей).

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. Щось мені у голові паморочиться... Як у вас стає задушно...

С у д д я. несправедливість обвинувачується у тому, що примушує людей бути корисливими.

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. А як інакше? Потрібно товаришувати тільки з тими, хто тобі потрібний. Ну, наприклад, із відмінником необхідно обов'язково дружити, бо коли-небудь дасть тобі списати. А ще, краще ось так: «Мамо, давай я помию посуд, ти ж так стомилася, а ти мені за це купиш кілограм цукерок!»

С п р а в е д л и в і с т ь. Ну, як вам така наука, діти? (Відповіді дітей).

Щ и р і с т ь. Як це ганебно! Як можна бути такою нещирою та підступною?

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. А тебе ніхто тут не питає, мовчи!

П р а в д а. не варто з нею сперечатися, Несправедливість не любить, коли їй говорять правду.

С п р а в е д л и в і с т ь. Справедливо буде так: надавати допомогу всім, хто її потребує, незалежно від того, зробила або зробить добро для вас ця людина. Допомагати людям треба щиро й при цьому не чекати на винагороду.

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. Стає дедалі спекотніше, ой – і серце вже поколює!
Принесіть мені води!

С о в і с т ь. Зовсім сором втратила Несправедливість, де у тебе серце взялося?

С у д д я. Несправедливість обвинувачується в тому, що примушувала інших мститися за завдані колись образи, грубість, нечесність.

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. А що тут поганого? Я завжди караю тих, хто мене хоч раз образив, нагрубив мені. І це буде справедливо!

С п р а в е д л и в і с т ь. Що є справедливим – мені краще знати. Діти час від часу можуть помилятися, говорити одне одному погані слова, образати, бути нещирими, але згодом, коли дорослішають, шкодують про це. Я в цьому впевнена. І тому несправедливо, коли ви починаєте пригадувати своїм товаришам образи через час, день, рік. Гірше того – мститися, придумувати, як покарати кривдника.

Ч е с н і с т ь. Зізнайтеся чесно, хто-небудь із вас так поведився?

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. Хто скаже правду? Я переконана, що всі присутні так чинять. Те ж мені – «не пригадувати», «не мститися»! Знайшли тут справедливість. А ну, підведіть руку, хто з вас хоч раз не пригадував товаришеві образу, грубість і не мстився?

С о в і с т ь. А ще й вистачає совісті звинувачувати наших глядачів!

С у д д я. Отже, наведені звинувачення вважаю справедливими. Несправедливість – винна.

Н е с п р а в е д л и в і с т ь. усе, я так більше не можу! Мені зле, допоможіть!
(Падає і зникає)

С п р а в е д л и в і с т ь. Сталося те, що й повинно було статися – ми перемогли. **У с і р а з о м.** Ми довели, що справедливість сильніша за несправедливість. Можливо, сьогодні вам зустрічатимуться люди, які цього, на жаль, не розуміють. Допоможіть їм, повідомте, що знаєте про справедливість та несправедливість у цьому світі, а краще – самі чиніть справедливо. Вас так краще зрозуміють.

С п р а в е д л и в і с т ь. Любі діти! Будьте правдивими, не байдужими до чужого болю, поважайте себе та оточуючих. Ще раз дякую. До зустрічі! Звучить музика. Спочатку йде королева Справедливість, а за нею її міністри

2. Виховний захід. «Справедливість – це основа прав дитини»

Мета: Систематизувати знання учнів про моральні норми та правила співжиття в суспільстві; перевірити правознавчий світогляд; розвивати у дітей вроджене відчуття справедливості; допомогти дітям зрозуміти, що від справедливості вирає кожен; з'ясувати з учнями сутність поняття БУТИ СПРАВЕДЛИВИМ; довести, що в основі прав знаходиться справедливість; закріплювати вміння аналізувати та узагальнювати, порівнювати, доказово міркувати; зміцнювати самоповагу учнів; вчити поважати права інших людей і бути толерантними, виховувати співчуття до людей; сприяти моральному і правовому вихованню.

Обладнання: Плакати, картки, чисті аркуші, мікрофон, кошик нових слів, таблиці з тестами, Конвенція про права дитини.

Ведучий: Всім, хто присутні сьогодні на святі,

Скажем слова ми прості:

«Гостей дорогих ми вітаємо щиро,

Стрічаємо хлібом, любов'ю і миром!»

Діти, сьогодні ми з вами поговоримо про важливий документ, як Конвенція про права дитини, про основу права – справедливість, а також пограємо в різні інтелектуальні та правові ігри, позмагаємося в знанні своїх прав.

Для цього треба розділитися на дві команди, вибрати капітана, зайняти свої місця.

Перше завдання для капітанів:

«Дай відповідь»

1. Основний закон України-...(Конституція)
2. Главою нашої держави- є...(Президент)
3. Слово «декларація» означає... (заява, оголошення)
4. У дні державних свят його вивішують на будівлях. Це...(Державний прапор)
5. День Конституції ми святкуємо...(28 червня)
6. Гербом України є...(тризуб)
7. Президент України дає присягу на найдавнішій історичній пам'ятці України, а саме...(на Євангелії)
8. Величальна пісня, що лунає на урочистих святах...(гімн)
9. Найвищим законодавчим органом України є...(Верховна Рада)
10. Міжнародний документ про права дитини- це...(Конвенція ООН про права дитини)
11. Державним гімном України є пісня...(Ще не вмерла Україна)
12. Кольорами державного прапора є...(жовтий і блакитний)
13. Закони всі знаходяться в ...(Конституції)
14. Державною мовою нашої країни є...(українська)

Перші підсумки записують судді.

Друге завдання: Скласти короткий вірш із словом «держава»

Гра «Розумова бочка»

Кожна команда підбирає до слів визначення:

1. Патріотизм.
2. Гуманізм.
3. Героїзм.
4. Колективізм.

Ведучий: А тепер подивимось чи вмієте ви виділити позитивні і негативні риси людського характеру.

Гра «Чи знаєте ви свої права»

Учитель показує демонстраційний матеріал у малюнках, а діти називають права.

Гра «Спіймай правило»

Повторили всі права,
І тепер у нас буде гра.

Якщо право є в законі-
 Дружно плеснемо в долоні.
 А якщо його нема-
 Буде в класі тишина.

- 1) Усі діти мають право на любов і турботу.
- 2) Діти, які добре ставляться до своїх батьків, повинні одержувати від них особливу увагу.
- 3) Особлива увага-дітям-біженцям-переселенцям.
- 4) Кожна дитина може нецензурно висловлюватися, якщо вона того захоче.
- 5) Діти мають право вільно висловлювати свої думки.
- 6) Жодна дитина не зобов'язана мити посуд, прибирати свою кімнату.
- 7) Усі діти мають право на ім'я.
- 8) Усі діти мають право їсти руками і діставати до стелі ногами.
- 9) Жодна дитина не повинна бути сбражена і скривджена.
- 10) Кожна дитина має право читати чужі листи , розглядати вміст чужого портфеля.
- 11) Усі діти мають право на вільне спілкування.
- 12) Кожна дитина має право одержувати їжу в постіль.
- 13) Діти, які мають брата або сестру, повинні одержувати додатковий захист і турботу.

Ситуативна гра «Знавці прав і обов'язків»

1-а ситуація

В нас жартун у класі є:

Всім він прізвиська дає:

Каже: «Я мастак до жартів,

Та чого ж ті жарти варті?

Зве він «Савою» «Савченка»,

«Головою»- Головенка,

Маслюченка –«Маслачок».

І не каже він по школі,

Вова, Ліда,Валя, Толя.

А тільки: Вовка, Валька, Лідка.

І так щодня, тому ми свідки.

Яке правило порушував «жартун» (право на ім'я)

2-а ситуація

На перерві учень висловився про літературний твір негативно. Вчитель почула цю думку і поставила учневі 1 бал за тему.

Яке право було порушено? (Право на вільне висловлювання)

3-а ситуація

До кабінету директора заходить учителька з учнем, який вибив сніжкою шибку.

Хто і який обов'язок порушив?

4-а ситуація

Учень приніс 1 бал в щоденнику. Батько дістає ремінь.

Чиї права було порушено? Який обов'язок порушив син?

Гра «Нема правил»

Для проведення гри діти діляться на дві команди. Команди можуть розділитися як вони хочуть. На першому ряду сидять капітани команд.

Вчитель дає маркер і оголошує, що гра почалася.

Вочевидь учні будуть обурені через відсутність вказівок, дехто почне обурюватись. Після хвилини такої «гри» вчитель зупиняє гру словами

«Стоп! Ви порушили правила!» і пояснює, що вони не виконали правила гри.

Пояснює, що вони повинні робити і гра продовжується. Учні

починають грати, а вихователь їх знову зупиняє і пояснює, що вони забули

ще якісь правила. Діти можуть бурхливо скаржитися або обурюватися, що

вчитель нічого не казав про правила. Вихователь не реагує. Так вчитель

проводить декілька раз. Оголошує «переможців», проводить підсумок гри,

більшість учнів обурені перебігом гри. Це обурення повинно стати базою

для наступного обговорення.

Учитель пропонує обговорити такі питання.

1. Що можете сказати про гру?Що було несправедливим?
2. Що може зробити гру справедливою?
3. Мають бути правила.
4. Ці правила повинні бути всім відомі.
5. Правила повинні бути ясними, чіткими зрозумілими.
6. Правила не можуть змінюватись в процесі гри.
7. Всі учасники повинні бути рівними.

Учитель зазначає, у грі справді не вистачає правил. Саме правила є дуже важливою умовою того, щоб гра здійснилась, була справедливою.

Щоб дати визначення поняттям **СПРАВЕДЛИВИЙ**, **НЕСПРАВЕДЛИВИЙ**, проводиться «мозкова атака».

Для цього пропонується заповнити таблицю визначеннями цих понять. Довести дітям, що в основі прав є справедливість, можна за допомогою іншої рольової гри «Уявний мікрофон».

- Члени команди задають один одному запитання
- Чи порушували ви коли - небудь правила?
- Хто постраждав в цьому?
- Чи є справедливість важливою для людей?
- Що ви відчули, коли до вас поставилися несправедливо?
- Чи можете ви зізнатися в несправедливості свого вчинка і признати його?
- Що ви відчуваєте, коли ви граєте в тій команді, яка виграє?
- Якби ви грали ще раз, в якій команді ви б хотіли бути?
- Що сприяє дотриманню справедливості в проведенні ігор?

Підсумки ігор. Заключне слово.

Дитя моє, права дитини
 Ти мусиш вивчити сумлінно.
 Це так потрібно, так важливо
 Напевно знати в наші дні:
 Коли з тобою справедливо
 Вчиняють, а коли і ні .
 То ж прочитай, завчи напам`ять,
 Порадь і друзям прочитать.
 Хай прочитають тато й мама,
Закони всім потрібно знать!

3. Урок «Людина у світі правил» 1-й клас

Мета: учити дітей усвідомлювати, що таке правила, закони; розвивати мовлення учнів, уміння доводити висловлену думку; виховувати бажання завжди справедливо оцінювати свої вчинки та вчинки інших людей.

Обладнання: картки для індивідуальної роботи; олівці червоного та зеленого кольору; фонограма тихої та спокійної мелодії; малюнок солов'я.

Хід уроку:

I. Організаційний момент

Дзвенить, дзвенить шкільний дзвінок —

Нас закликає до навчання.

Ми поспішаєм на урок,

І знову йдемо в світ пізнання.

II. Актуалізація опорних знань

- Пригадайте, що таке «добро» (за віршем Лесі Вознюк).

Робота з картками

Завдання. Розфарбувати кружечки під малюнками так: зеленим кольором — добрі вчинки, червоним — злі.

III. Повідомлення теми та мети уроку

- Діти, заплющте очі та спробуйте уявити, що означає бути справедливим.

Звучить тиха, спокійна мелодія. Діти розплющують очі та пояснюють, як вони це розуміють.

- Сьогодні на уроці ми спробуємо більше дізнатися, що означає бути справедливим.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Читання вчителем притчі «Перемогла справедливість?». Обговорення

Ішов мисливець лісом, раптом бачить: дерево впало на дорогу і придавило змію. Підійшов мисливець до змії, а та благає його: «Урятуй мене, я вже другу добу тут лежу, вмираю, підведи дерево». Мисливець підвів дерево, вислизнула змія, обвила ногу мисливця і готується укусити. Мисливець запитав: «Що ти робиш, адже я тебе від смерті врятував?» «На те я і змія!» — відповіла вона. Тут на щастя мисливця пробігала повз лиса. Просить мисливець лисицю розсудити, хто має рацію з них. А лисиця зробила вигляд, що нічого не зрозуміла, і просить, щоб змія знову під дерево лягла. Придавив мисливець змію деревом і більше рятувати не став, пішов своєю дорогою, залишивши змію вмирати.

- Як ви вважаєте, що тут перемогло? Доведіть правильність своїх думок. Я вважаю, що справедливість.

2. Дискусія «Що таке справедливість?»

Справедливість — це коли людські стосунки, закони, порядки і т. ін. відповідають нормам та вимогам.

Справедливість — це коли добро переборює зло, коли правда перемагає брехню.

IV. Фізкультхвилинка

Виростим великими,

(діти стають на носочки, руки вгору)

Яблук нарвемо.

(Імітують зривання яблук обома руками.)

В кошики великі (розводять руки в сторони)

Ми їх складемо.

(Присідають, імітуючи складання яблук.)

V. Закріплення вивченого матеріалу

1. Робота над загадкою

В лісі на зеленій гілці

Ніби грав хтось на сопілці.

Підійшов поближче я

І побачив... *(солов'я).*

- Що вам відомо про цю пташку?

- Це перелітній птах. Прилітає наприкінці травня. Своє гніздо соловей в'є здебільшого на землі. До кінця серпня, невеликими зграями в два-три сімейства, вони вирушають зимувати в Південно-Східну частину Африки. Перелітають уночі, долаючи величезні відстані.

2. Творче завдання складання «Казки про солов'я»

- Послухайте початок азербайджанської казки, придумайте продовження, щоб казка закінчилася справедливо.

Одного разу якийсь купець зловив у лісі солов'я і приніс його додому. Замовив він прекрасну клітку із золота, прикрасив її коштовними каменями — одне чудо. Посадив купець солов'я в цю клітку. Найняв спеціальну слугу, щоб наглядав за птахом. У саду купця було безліч усіляких квітів. Посеред саду стояв басейн з білого мармуру з сім'ю фонтанами. Купець наказав повісити клітку з солов'єм у тіні поряд з басейном і щовечора приходив помилуватися птахом. А соловей весь час співав сумні пісні й сумував. Купець знайшов чоловіка, який розумівся на мові птахів, і попросив дізнатися причину смутку солов'я.

- Пане купець, — говорить чоловік, який розуміється на мові птахів, — соловей сумує за батьківщиною, рідним гніздом, свободою. Він співає: «Краще жебраком бути на батьківщині, ніж мати корону на чужині!»

Діти продовжують казку.

3. Читання кінцівки казки вчителем. Обговорення

...Бачить купець, що соловей щодня марніє. Відчинив він клітку і випустив птаха на волю. Сіли на коней купець з чоловіком, який знався на мові птахів, і поїхали вслід за солов'єм. Перелетів соловей через гори, пролетів над полями, купався в річках, пив воду з ключів, а згодом долетів до дупла в лісі, влетів в нього і вигукнув:

- Ах, батьківщина! Як ти прекрасна!

І заспівав соловей веселу пісню, стрибаючи з гілки на гілку, з дерева на дерево.

- Дивно, — говорить купець, — я тримав його в золотій клітці, серед троянд, годував, поїв, а йому дупло подобається більше.

- Пане купець, — сказав чоловік, — не дивуйся! Кожному дорога батьківщина, отчий будинок. Соловей тут вільний. Свобода — над усе!

- Чи справедливо вчинив купець? Доведіть свою думку.

VI. Підсумок уроку

- Про що ми сьогодні говорили?

- Наведіть приклади, коли хтось з вами поведився несправедливо.

- Як правильно потрібно чинити в таких випадках?

4. Прислів'я та приказки про справедливість

Головне завдання вчителя пояснювати, якщо учні не розуміють чи не можуть самі пояснити зміст прислів'я, обговорювати на уроках.

• **Справжня людина та, у якої торжествує справедливість** — у людей, які твердо ступають по своєму життєвому шляху, завжди присутня віра у справедливість.

• **Справедливість у людини ніде не пропаде** — якщо це почуття вже присутнє у свідомості індивідуума, то воно нікуди не дінеться.

• **Де говорять гроші, там спить справедливість** — як правило, великі гроші часто наживають обманом, тому в того, хто їх має ні правдивості, ні справедливості.

• **Пісня любить хорошого виконавця, а людина — справедливого цінителя** — важливо, щоб кожну людину цінували по його заслугам, справедливо. Якщо такого немає, то відсутній і віра в правду.

• **В чужій справі кожен любить справедливість** — коли судять інших людей, завжди починають говорити про справедливість, не помічаючи, що самі не так упереджено ставляться до себе.

• **Якби люди були справедливі, то судді пішли б на відпочинок** — якби мораль була для всіх одна, тоді ніхто б не робив погані вчинки. Судді пішли б у відставку.

• **Справедлива людина як пам'ятник: звідусіль видно**

5. Бесіда з дітьми на тему “Довіра до світу й до себе”

Довіра – це особливе ставлення до життя, засноване на вірі. Довіряти — вірити в людей, не боятися покладатися на них. Це означає спокійне сприйняття життя, знаючи, що навколишній світ має свої закони розвитку. Ти повинен вірити в добро, тому що ти не самотній. Поруч батьки, які тебе люблять, педагоги, друзі. Довіряючи собі, ми розраховуємо на свої внутрішні можливості — здатності до пізнання й саморозвитку, прагнення бути корисним.

Ти живеш у світі, де є певні правила. Ти їх засвоюєш поступово, а допомагають тобі в цьому батьки, для яких ти найдорожча людина у світі. Ти повинен їм довіряти. Вони не бажають тобі поганого. Іноді буває важко зберегти довіру, особливо, коли в житті йде смуга випробувань. Довіряти — це зовсім не означає сподіватись на те, що труднощі пройдуть повз тебе. Треба вірити, що ти їх здолаєш. В основі довіри лежить глибока впевненість у тому, що все здійснене наповнене смыслом. Цей смисл має суспільний характер, але й особистісну складову. Ти повинен довіряти цінностям загальнолюдським і приймати їх як власні, тому що ти – частина людства.

Без довіри людина постійно буде заклопотана чимось. Адже вона вірить тільки собі, а все тримати під контролем неможливо. Якщо людина не вміє довіряти, їй здається, що вона повинна усе робити сама. Вона постійно переживає — навіть через ті речі, на які ніяк не може вплинути. Довіра до людей дає тобі волю — волю присвятити себе тому, що повинен зробити саме ти й ніхто інший. Довіряючи, ти не витрачаєш часу й сили на перевірку та контроль інших, на з’ясування питань, які вирішує хтось інший або вони давно вирішуються за встановленими давно законами. Ти відчуваєшся часточкою світу, де ти зв’язаний з усіма. Людина повинна вірити й довіряти собі. Впевнений у собі — це спокійний, активний.

Довіра до себе — це одна з головних ознак дорослішання. Якщо б ми не довіряли собі, то подовгу переживали б через кожен помилку замість того, щоб всіма силами намагатися виправити її. Ми б просто не вірили, що цього

цілком достатньо для зміни ситуації.

Довіра народжується з прагнення покладатися на людей і на себе. Якщо у твоїй душі живе впевненість у тім, що усе буде добре, це застава того, що й насправді все так й буде. Ти маєш позитивний, конструктивний настрій і, діючи в ньому, ти реалізуєш свої потенційні можливості. Довіра перемагає страх. Якщо в твоєму житті виникають труднощі або трапляється лихо, віра в краще допомагає тобі осмислити, що відбувається; зрозуміти, що ці труднощі тільки загартують тебе й навчать чомусь новому. Якщо ти ставишся до життя з довірою, то в твоїй душі немає занепокоєння. Ти знаєш: усе буде добре. Це дуже важливо: у будь-якій ситуації залишатися спокійним. Не придушуй у собі страх – нехай він прийде, а потім зникне, як тимчасова тривога. Коли страшно, звертайся до рідних, людей, які близькі тобі за духом. Вони допоможуть тобі знайти віру в життя. Довіряти оточуючим означає покладатися на їхнє слово. Довіряючи, ми розраховуємо на людей, будуємо плани, переконуємось, що вони не підведуть і виконають свої обіцянки без нагадувань, указівок та контролю. Люди, які постійно порушують обіцянки і не дотримують слова, не гідні нашої довіри. Розраховувати на них нерозумно, це нікому не буде корисним. Їм можна буде повірити, тільки якщо їхнє слово стане надійним.

6. Питання для обговорення змісту художнього твору Н. Забіли «Зайчикова хатка»

1. Хто потрапив у біду в казці? Чому?
2. У казці є несправедливий вчинок? Хто його скоїв? Чому?
3. Хто йому допоміг?
4. Як би ти назвав вчинок лисички стосовно зайчика?
5. Як можна назвати вчинок півника щодо зайчика?
6. Яке в тебе ставлення, почуття до лисички?
7. Можна вчиняти так, як лисичка? Чому?

7. Анкета для батьків

1. На Вашу думку, що таке справедливість?
2. Що таке несправедливість?

3. Ви завжди чините справедливо?
4. Ви хотіли б, щоб Ваша дитина завжди чинила справедливо?
5. Ви обговорюєте поведінку дитини, коли вона чинить несправедливо?
6. Ви обговорюєте з дитиною поведінку іншої людини(дитини), коли та чинить несправедливо?
7. Чи обговорюєте Ви з дитиною приклади справедливого і несправедливого вчинку, читаючи журнали, книжки, переглядаючи телепередачі?
8. Ви можете визнати свій вчинок несправедливим?
9. Ви б хотіли дізнатися, як виховувати у дитини таку якість, як справедливість?

8. Творча робота, для учнів 4 класу «Модель справедливої людини»

